

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research
Sayı Issue 32 • Aralık December 2023
www.dedekorkutdergisi.com

DOI: <http://dx.doi.org/10.25068/dedekorkut602>

Araştırma Makalesi / Research Article

Eski Uygurcanın Eşdizimsel Söz Varlığı ve Eşdizim Sözlüğü

Collocational Vocabulary and Collocations Dictionary of Old Uyghur

Öz

Eşdizimler, söylemde sıklıkla gözlenen *kalıp dil birimlerinin* (formulaic sequences) bir türü olup nicel olarak dillerin söz varlığının büyük bir kısmını oluşturur. Dillerin gerçek söz varlığının belirlenmesi sözlük bilimsel açıdan önemli eşdizimlerin ve kalıp dil birimlerin belirlenmesiyle ancak mümkündür. Türkiye Türkçesinin eşdizim söz varlığını belirleme çalışmaları derlem dayalı araştırmalarla devam etmektedir. Eşdizim araştırmalarının dillerin söz varlığının tespiti yanı sıra metin çözümlenmesine yönelik önemli katkıları vardır. Türkoloji araştırmalarında tarihî Türk lehçeleri ve metinlerinin doğru ve yetkin çözümlenmesi için hiç şüphesiz Türkçenin tarihî söz varlığının eşdizimlilik bilgisinin bilinmesine ve eşdizimsel söz varlığının tespitine büyük ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç, Türkiye Türkçesinde eşdizimlilik araştırmalarının hız kazanmasıyla tarihî Türk lehçeleri ve metinleri üzerine çalışan araştırmacılar tarafından da yoğun şekilde hissedilmiş ve Türkçenin tarihî metin ve dönemlerinin eşdizim söz varlığı belirlenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte Türk dili sözlükleri eşdizim söz varlığına kayıtsız kalamamış, dolaylı ya da doğrudan Türkçe eşdizimleri belirlemek ve betimlemek durumunda kalmıştır. Jens Wilkens'in Eski Uygurcanın El Sözlüğü (EUES) her ne kadar pratik amaçlarla hazırlansa da Eski Uygurcanın eşdizim söz varlığını ve kalıp dil birimleri belirleyen önemli çalışmalardan biridir. Bu çalışmada Tarihî Türk lehçelerinin eşdizim söz varlığı ve kalıp dil birimleri araştırmalarının durumu incelenmiş; EUES'nin Eski Uygurcanın bir eşdizim ve kalıp dil birimleri sözlüğü olduğu iddia edilmiş; eşdizim ve kalıp dil birimlerin EUES'nin mikro yapısında nasıl kaydedildiği tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eşdizimler, kalıp dil birimleri, Eski Uygurca, J. Wilkens, eşdizim sözlüğü.

Abstract

Collocations are a type of formulaic sequences that are frequently observed in discourse and constitute a large part of the vocabulary of languages in quantitative terms. Determining the real vocabulary of languages is only possible by determining lexicographically important collocations and formulaic language units. Studies on determining the collocation vocabulary of Turkey Turkish continue with corpus-based research. Collocation research has important contributions to text decoding as well as to the determination of the vocabulary of languages. In Turcology research, there is undoubtedly a great need to know the collocation information of the historical vocabulary of Turkish and to determine the collocational vocabulary in order to analyze historical Turkish dialects and texts accurately and competently. This need has been felt intensely by researchers working on historical Turkish languages and texts, as collocation research in Turkey Turkish has gained momentum, and efforts have been made to determine the collocation vocabulary of historical texts and periods of Turkish. However, Turkish language dictionaries could not remain indifferent to the collocation vocabulary and had to determine and describe indirect or direct Turkish collocations. Although Jens Wilkens's Handwörterbuch des Altuygurischen- Eski Uygurcanın El Sözlüğü (EUES) was prepared for practical purposes, it is one of the important studies that determine the collocation vocabulary and formulaic units of Old Uyghur. In this study, the status of collocation vocabulary and formulaic unit research of Historical Turkish dialects was examined; it has been claimed that EUES is a dictionary of collocations and formulaic units of Old Uyghur; how collocations and formulaic units are recorded in the microstructure of EUES is discussed.

Keywords: Collocations, formulaic units, Old Uyghur, J. Wilkens, collocation dictionary.

Nuh Doğan *
Nagehan Payaz **

Sorumlu Yazar Corresponding Author

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun/ Türkiye
EImek: nuhdogan55@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8433-8038

İkinci Yazar Secondary Author

** Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitimi Enstitüsü, Yeni Türk Dili Yüksek Lisans Öğrencisi
EImek: payaznagehan@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9470-6973

Makale Geçmişi Article History

Geliş Tarihi: 24.20.2023
Kabul Tarihi: 28.11.2023
E-yayın Tarihi: 31.12.2023

Atıf / Citation:

Doğan, N. ve Payaz, N. (2023). Eski Uygurcanın Eşdizimsel Söz Varlığı ve Eşdizim Sözlüğü. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (32), s. 202-232.

Giriş

Eşdizimler, söylemde sıklıkla gözlenen ve nicel olarak dillerin söz varlığının büyük bir kısmını oluşturan *kalıp dil birimlerinin* (formulaic sequences) bir türüdür. Alanyazındaki hesaplamalar dillerin söz varlığının en az %50'den fazlasını eşdizimlerin ve eşdizimsel söz varlığının oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Hill'e göre mental sözlüğün kalıp dil birimleri kapasitesi çok yüksektir; okunulan, yazılan, söylenen ve duyulan her şeyin %70'i eşdizimlerden oluşur (2000: 3). Eşdizimlerin söz varlığının bu denli büyük bir bölümünü teşkil etmesinin iki temel nedeni vardır. Birincisi eşdizimler dilin doğasında bulunan, Sinclair'ın (1991: 110) *deyim ilkesi* adını verdiği *kalıpsallık* (formulaicity) ya da *kalıp dil* (formulaic language) olgusunun bir ürünüdür. Dilde sözcükler birbirinden ayrı ve yalıtılmış şekilde bulunmazlar ve her defasında yeniden üretilmezler; aksine sözlük ve dil bilgisinin ortak seçimiyle önceden üretilir ve mental sözlükte bir ve bütün olarak saklanır. Eşdizimler, dilde deyimlerin de içinde bulunduğu diğer kalıp dil birimleri ile birlikte kalıp dilin birer ürünü olarak ortaya çıkar. Eşdizimler mental sözlüğün kalıp dil kapasitesinin önemli ve kayda değer bir kısmını oluşturur. İkincisi ise eşdizimlerin metinsel işlevlerinden ileri gelir. Eşdizimlerin *metin üretme* ve *metin çözümleme*de önemli işlevleri vardır. Özellikle belirli dil ve söylem türlerine ve dil durumlarına özgü anlamsal, edimsel ve işlevsel yanlarının olması onları daha önemli ve vazgeçilmez kılmaktadır. Eşdizim kullanımı metnin akıcı, doğal ve etkili olmasını sağlar, dolayısıyla konuşurun mahir ve yetkinliğinin bir göstergesidir. Konuşurlar, eşdizimlilik bilgisine daha çok metin üretiminde, özellikle de ikinci dil edinimi sürecinde ihtiyaç duyar. Konuşurlar eşdizimlilik bilgisine metin üretiminde olduğu kadar yoğun olmasa da metin çözümleme safhasında da ihtiyaç duyar. Konuşurlar, eşdizimler anlam açısından şeffaf olduğundan eş zamanlı metin çözümleme işlemi zorluk çekmez. Ancak art zamanlı metin çözümleme ya da anlama işlemlerinde dil bilimsel açıdan ikinci dil edinimi koşulları söz konusu olduğundan eşdizimlilik bilgisine çok daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle eş zamanlı metin ve sözce üretiminin olmadığı, Eski Uygurca gibi ölü ya da tarihî Türk lehçe ve metinlerinin çözümlenmesinde sözcüklerin eşdizim ilişkilerinin ve eşdizimsel anlamının bilinmesi kaçınılmaz bir ihtiyaç hâlini almaktadır. Nitekim, eşdizimlilik kuramının ortaya çıkışı da Firth'ün (1957) nispeten tarihî İngiliz şiirinin çözümlenmesinde duyduğu böyle bir ihtiyaç ve zorunluluktan doğmuştur.

Eşdizimlilik, Firth (1957)'nin öncü ve tetikleyici etkisiyle Firth'ün amacını da aşmış; farklı bilim alanlarının araştırma nesnesi konumuna gelmiştir. Eşdizimlilik üzerine görece kısa geçmişine nazaran bugün araştırma sahasına göre çeşitlilik gösteren kuramsal ve uygulamalı çok önemli bir dizi araştırma yapılmıştır (bk. Jones&Sinclair 1974, Halliday&Hasan 1976, Hoey 1991, Howarth 1998, Nattinger&DeCarrico 1992, Lewis 2000, Nesselhauf 2003, Hill 2000, Hausmann, 1989, Hoey 2005, Hausmann 2004 vs.). Batı'da çok kuvvetli esen eşdizimlilik rüzgârı, 2000'li yılların başında Türk dili araştırmacılarını da etkisi altına almıştır. Eşdizimlilik Türkiye'de önce hesaplamalı dil bilimi, doğal dili işleme ve ikinci dil öğretimi gibi farklı alanlarda araştırılmış, sonra Türkoloji sahasında daha çok Özkan (2007), Çalışkan (2014), Doğan (2015, 2016) ve devam niteliğindeki çalışmalarla varlığını sürdürmüştür. Türkoloji araştırmalarında tarihî Türk lehçeleri ve metinlerinin doğru ve yetkin çözümlenmesinde de hiç şüphesiz Türkçenin tarihî söz varlığının eşdizimlilik bilgisinin bilinmesine ve eşdizimsel söz varlığının tespitine

ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç, Türkiye Türkçesinde eşdizimlilik araştırmalarının hız kazanmasıyla tarihî Türk lehçeleri ve metinleri üzerine çalışan araştırmacılar tarafından da yoğun şekilde hissedilmiştir. Türkolojide son yıllarda tarihî Türk lehçeleri ve metinlerinin eşdizimlerini araştıran yüksek lisans ve doktora düzeyinde hayli akademik çalışma kaleme alınmıştır: *Rso-49 Kur'an Tercümesi* (Çolak, 2022), *Dede Korkut Kitabı'nın eşdizimleri* (Polat, 2023), *Süheyl ü Nev-bahâr'daki fiillerin eşdizim sözlüğü* (Girgin, 2022), *Kutadgu Bilig'deki fiillerin eşdizim sözlüğü* (Emlik, 2021), *Nehcü'l-Ferâdîs'te eşdizimlilik* (Say, 2021), *Yûsuf ve Zelîhâ'nun karşılaştırmalı eşdizim incelemesi* (Şahin, 2023), *Dede Korkut hikâyelerinde zarf+fil eşdizimi* (Arslan, 2023) bu çalışmaların sadece bir kısmıdır. Bunlar içerisinde Eski Uygurca ve metinleriyle ilgili eşdizim araştırmaları özellikle dikkat çekmektedir. *Altun Yaruk'taki fiillerin eşdizim sözlüğü* (Akyol, 2022), *Daşakarmapathâvadânamâlâ'da eşdizimlilik* (Karahasan, 2022), *Maytrisimit eşdizim sözlüğü* (Cuci, 2020), *Eski Uygur Türkçesi örneğinde eşdizim* (Canikli Aşçı, 2023), *Eski Uygur Türkçesi örneğinde eşdizim* (Türkeş Sucu, 2023) Eski Uygurca üzerine son iki yıl içinde hazırlanan eşdizim araştırmalarından birkaçıdır. Türkiye Türkolojisinde eşdizimliliğe duyulan bu ilgi, tarihî Türk lehçeleri ve metinleri üzerine yapılan araştırmaların yoğun şekilde sürmesini ve bazı eşdizim listeleri ya da sözlüklerinin hazırlanmasını beraberinde getirmiştir. Ancak bu liste ve sözlükleri salt bir eşdizimler listesi ya da sözlüğü olarak nitelendirmek çok zordur. Kuramsal ve metodolojik eksiklikleri dolayısıyla söz konusu çalışmaların yanlış ve faydasız yönde ilerlediği görülmektedir.

Eşdizimler sözlük biliminin ve sözlüklerin ilgi duyduğu önemli sözlüksel birimlerdir. İyi bir sözlük, dilin eşdizimsel söz varlığını görmezden gelemaz. Bu nedenle eşdizimlilik bilgisi, modern sözlüklerin betimlemesi gereken bilgi tiplerinin başında gelmektedir. Bir sözlükçü için eşdizimsel sözlük unsurlarının belirlenmesi ve doğru biçimde betimlenmesi, onun en önemli görevlerinden biridir (Zgusta, 1971: 154). Nitekim, sözlüklerin yetkinliği eşdizim başta olmak üzere kalıp dil birimlerini betimleyebilme gücüyle değerlendirilmektedir. Bir sözlüğün kalıp dil birimlerini içerip içermediği, iyi bir sözlük için sorulması gereken önemli sorulardan ve ölçütlerden biridir (Crystal, 1997: 111). Svensén'e göre modern sözlükler, madde başı bir sözcükle ilgili *şekilsel bilgi* (formal information), *dizimsel bilgi* (syntagmatic information), *anlam bilimsel bilgi* (semantic information), *edim bilimsel bilgi* (pragmatic information) ve *köken bilgisi* (diachronic information) verir (2009: 6-8). Dizimsel bilgi, sözcüklerin eşdizimlilik bilgisi ve eşdizimsel söz varlığıyla ilgilidir (Doğan, 2022: 690). Özel amaçlı bir sözlük türü olan eşdizim sözlükleri, sözcüklerin dizimsel bilgisini betimler. Ancak farklı amaçlara yönelik hazırlanan diğer sözlük tipleri de şüphesiz sözcüklerin dizimsel bilgisini göz ardı edemez. Türkolojide tarihî Türk lehçelerinin dizimsel bilgisinin, dolayısıyla eşdizimsel söz varlığının ortaya konduğu önemli sözlük çalışmaları vardır. Wilkens'in (2021) Eski Uygurca metinlerin çözümlenmesi için üç dilli olarak hazırladığı *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurischen- Deutsch- Türkisch* "Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca-Almanca-Türkçe" adlı eseri, Eski Uygurcanın eşdizimsel söz varlığı ve bir eşdizim sözlüğü olma niteliğiyle dikkatleri çekmektedir. Wilkens'in eserinde titizlikle verdiği en önemli ve başat bilgi Eski Uygurca sözcüklerin birliktelikleri ve eşdizimlilik bilgisidir.

Wilkens (2021), sözlüğün *mikro yapısında*¹ Eski Uygurca sözcüklerin yazım ve transkripsiyonu, anlamı, kökeni ve kaynağı, Sanskritçe eş anlamlıları, metaforik kullanımları, okuma hata ve önerileriyle ilgili bilgiler verdikten sonra en büyük alanı eşdizim ve kalıp dil birimlerine ayırır². Wilkens'in sözlüğü anlam ve aktarmadaki hataları ortaya çıkarmak ve tartışmak için değil Eski Uygur edebiyatının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmak amacıyla hazırlanmıştır (2021: vi). Wilkens (2021) sözlüğünün amacını "Eski Uygurca metin araştırmalarını mümkün olduğu kadar kolaylaştırmak ve aynı zamanda öğrenciler için Eski Uygurca metin araştırmalarına giriş sunmak" şeklinde açıklar. Eski Uygurca metinlerin dini içerikli olması dolayısıyla birçok karmaşık dini teknik terimin kullanımının bunu zora soktuğunu özellikle belirtir. Wilkens, bunun kendisini eserinde Eski Uygurca sözcüklerin eşdizim ve diğer sözcük birteliliklerini kaydetmeye yönelttiğini aktarmış (2021: ii) ve bu zorluğun ancak eşdizim söz varlığının betimlenmesiyle aşılabileceğini düşünmüştür. Bu düşünce ve sözlük bilimi yöntemi, Wilkens'in sözlüğünü eşdizimlerin ve diğer kalıp dil birimlerin kaydedildiği önemli bir eşdizim sözlüğüne dönüştürmüştür. Bu çalışmada, Wilkens'in sözlüğünün mikro yapısında eşdizim tipleri, eşdizimlerin ve hangi tür kalıp dil birimlerinin nerede ve nasıl sunulduğu ve Eski Uygurca eşdizim söz varlığının nicel durumu betimlenecektir. Çalışmanın birinci bölümünde Türkolojide eşdizimlilik araştırmalarının durumu ve problemleri; ikinci bölümde eşdizimlilik kavramı, eşdizim ve kalıp dil birimlerin oluşumu; üçüncü bölümde eşdizimliliğin genel bir tanımı, dördüncü ve beşinci bölümde ise eşdizimsel söz varlığı açısından Wilkens'in sözlüğünün mikro yapısı değerlendirilecektir. Sonuç bölümünde Eski Uygurcanın eşdizimsel söz varlığının nitel ve nicel sonuçları belirtilecektir.

1. Türkolojide Eşdizimlilik Araştırmalarının Problemleri

Eşdizimlilik, son yıllarda Türk dili araştırmalarında yoğun bir ilgiyle ele alınmasına karşın *eşdizim* (collocation) kavramı görüldüğü kadar masum bir terim değildir. Tabiri caizse bebek yüzlü bir katildir. Eşdizim terimi en başından beri belirsiz bir biçimde kullanıldığı için dilcileri tehdit eden farklı kuramsal ve metodolojik boyutları vardır. Bugün Türkolojide eşdizim kavramı etrafında ciddi kuramsal ve metodolojik bir karmaşa ve karışıklığın ortaya çıktığı görülmektedir. Bu karmaşa ve karışıklıktan tarihî Türk lehçeleri ve metinleri üzerine yapılan çalışmalar da etkilenmiştir. Bu çalışmaların birçoğunun ciddi metodolojik ve kuramsal sorunları vardır. Bunlar, kabaca üç başlık altında toplanabilir.

Birincisi (ı), eşdizimlilik dil ve dil türü (register) bağımlı bir fenomen olmasına rağmen söz konusu çalışmalar çoğunlukla metin-bağımlıdır.

İkincisi (ıı), eşdizimlilik derlem-bağımlı bir fenomendir. Bir dil ya da dil türüyle ilgili eşdizimsel analizler yapabilmek için öncelikle bir *derleme* (corpus)

¹ Sözlüklerin *mikro* ve *makro* olmak üzere iki tür yapısı vardır. Mikro yapı gramer, etimoloji, sesletim, tanım ve kullanım bilgisinden oluşur. Madde başı unsurun tek ve çok anlamlı olması, sözcüğün dil bilimsel tür bilgisi, sözcüklerin sözlüksel bağlamı ve edim bilimsel kullanım bilgileri mikro yapı içerisinde değerlendirilebilir (Svensén, 2009: 344-364).

² Wilkens (2021: vi) hazırladığı sözlüğün birçok açıdan (yanlış okumaların tespiti, transkripsiyon, sözcüklerin anlamları vs.) Klaus Röhrborn'un yeni baskısı yapılacak olan Uygurca Sözlük'e göre işlendiği ve yorumlandığını ve kesinlikle Uygurca Sözlük'le rekabet etmediğini belirtir.

ihtiyaç vardır³. Eşdizimlerin çıkarımında ve belirlenmesinde bugün temsil gücü yüksek büyük ölçekli derlemeler, derleme-dayalı özel bilgisayar yazılımları ve *birliktelik ölçümleri* (associative measures) kullanılmaktadır. Sıklık-temelli eşdizimlilik anlayışında derlem ve eşdizimlilik ölçümleriyle elde edilen sözcük dizileri belirli bir sıklığa ulaşıldığında (örneğin her milyonda 10 kez) eşdizim sayılır. Anlam-temelli eşdizimlilik anlayışında ise derlemde gözlenen sıklık frekansına göre çıkarılan eşdizim adayı sözcük dizileri belirli bir sıklık kesme noktasına göre değil; belirli ölçütler aracılığıyla belirlenmektedir. Ancak, bu anlam-temelli yaklaşım sözcüklerin birlikte kullanım sıklığını göz ardı etmemektedir. Eşdizimler, dil bilimsel alanyazında hesaplamalı dil bilimi yöntemleriyle ve sayısal hesaplamalarla derlemden sıklığa dayalı çıkarılır ve belirli ölçüm ve ölçütlerle belirlenirken Türkolojide tarihî Türk lehçelerinin eşdizimsel söz varlığı derlem-temelli değil; çoğunlukla metin-bağımlı ve el yordamıyla ya da fişleme yöntemiyle salt sezgiye dayalı olarak belirlenmektedir. Eşdizimler, kimi zaman tarihî bir metnin dizin özelliği olarak betimlenmiş (Çolak, 2022) kimi zaman da tarihî metinlerin dizinlerinden hareketle belirlenmiştir (Polat, 2023). Kimi çalışmalarda derlem kullanılmış, ancak sözcüklerin birlikte kullanım sıklığı değil; bağlamalı dizin elde etmek için sözcüklerin sadece yalın sıklığı belirlenmiştir (Sel, 2023; Polat, 2023). Eşdizimlerin genelleştiği ya da kurumsallaştığı yansız olarak derlemdeki birliktelik sıklığıyla anlaşılabilir. Oysa deyimler de genelleşmesine karşın derlemde eşdizimler kadar kullanım sıklığı göstermez. Aksine deyimlerin derlem sıklığı çok düşüktür. Deyimler, oldukça geleneksel kalıp dil birimi olduğundan ana dili sezgisiyle derlem ya da sıklık bilgisi olmadan rahatlıkla tanınmakta ve belirlenebilmektedir.

Üçüncüsü (iii), eşdizimler özellikle deyimlerden, metaforik ve metonimik ifadelerden, dil bilimsel öbek ve yapılardan ayırt edilirken söz konusu çalışmalarda ya birleşimsel alan⁴ içinde birer söz dizimsel öbek ya da deyim alanı içinde deyimisel bir olgu olarak düşünülmüştür. Eşdizimler *sözcük-dil bilgisinin* (lexico-grammar) ortak seçimiyle, Fillmore (1966)'nın *lexis "sözcüksel düzey"* adını verdiği ayrı bir dil düzeyinde ortaya çıkmasına rağmen Türk dili araştırmalarında söz diziminin bir ürünü ve söz dizimsel bir ilişki olarak görülmüştür. Farklı anlaşılan ve farklı aşamaları olan bir süreç olmakla birlikte eşdizim ve eşdizimlilik söz dizimsel değil; daha çok dilin sözcüksel düzeyinde (lexis level) gelişen *dizimsel* (syntagmatic) bir ilişkidir. Buna karşın Türk dili araştırmalarında, örneğin Karahasan (2022)'de çoğu söz dizimsel öbekler eşdizim olarak tanımlanmıştır. Diğer yandan Türkolojide eşdizimlilik deyimisel bir süreç olarak görülmüş (bk. Ağca, 2020), eşdizimler aynı dil eğiliminin (kalıpsallık) ürünü olan deyimler ve diğer kalıp dil birimlerinden de ayırt edilememiştir. Eşdizimler, kalıp dilin bir ürünü olmakla birlikte ne tümüyle sözlüğün ne de tümüyle dil bilgisinin bir ürünü olarak kabul edilebilir, özellikle dilin sözlüksel alanında bulunan tek bir sözcük gibi davranan deyimlerden farklı davranışlar sergiler. Türkolojide söz konusu eşdizimlilik araştırmalarında eşdizimler, belirli bir eşdizim çıkarma ve belirleme metodolojisinden bağımsız bir tarafta

³ Halliday (1966: 159) her ne kadar eşdizim analizlerinde kullanılacak derlemin yaklaşık 20 milyon sözcükten oluşması gerektiğini ileri sürse de tarihî diller için bunun dili temsil edebilecek kadar fazla metinden oluşması şartı koşulabilir. Bunun, tarihî Türk lehçeleri için bütün metinlerin derleme aktarılmasıyla ancak mümkün olabileceği söylenebilir.

⁴ Deyim alanı ve birleşimsel alan terimleri ve özellikleriyle ilgili daha ayrıntılı açıklamalar için bk. Doğan 2023: 118-125.

geleneksel metafor, metonimi ve deyimlerle; diğer tarafta yazara özgü yeni ve yaratıcı metafor, metonimi ve figüratif ifadelerle ve dil bilgisinin bir ürünü olarak çeşitli söz dizimsel öbeklerle birlikte ele alınmıştır. Örneğin Polat (2023)'te verdiği *abdest almak, acı söz söylemek, acı yaş dökmek, acığı tutmak, ağız açmak, göz açmak, ağ sakallu, ağız du'ālī vs.* ifadeleri, Ergin (1997) ve Özçelik (2016)'nın Dede Korkut Kitabı dizinlerinde zaten yer almaktadır ve sanıldığı gibi tamamı eşdizim de değildir. *yaş dökmek, ağız açmak, göz açmak, ağ sakallu,, ağız du'ālī* sözcük birleşmeleri metonimik ifadelerdir ve Türkçede gelenekselleştiği için deyim olarak kabul edilmektedir. Yine, Kırmızı (2018: 95-100)'de aynı dizimde gerçekleşen metafor, metonimi ve deyimler ile sıradan dil bilgisel öbekler eşdizim olarak görülmüştür: ör. *yüz suyu, birbirnüñ yüzi, anuñ yüzi, kâgıd yüzi, ulularuñ gönüllerinüñ yüzün yumak vs.* Türkolojideki eşdizimlilik araştırmaları bu hâliyle maalesef içinden çıkılmaz, karmakarışık ve faydasız bir araştırma alanına dönüşmüştür.

Wilkens (2021) Eski Uygurcanın El Sözlüğü'nün (EUES) metodolojisi ve sözlük malzemesinin derlenmesi ile ilgili ayrıntılı bilgi vermemektedir. Ancak kalıp dil birimleri ve eşdizimlerin belirlenmesinde Klaus Röhrborn'un devam eden ve kendisinin de parçası olduğu Uygurca Sözlük projesinden faydalandığı ve birçok noktada ona dayandırıldığı görülmektedir. Wilkens, Eski Uygurca El Sözlüğü çalışmasını ön proje olarak değerlendirir. Eski Uygurca eşdizim ve kalıp dil birimlerin pratik amaçlarla betimlenmesi ve bir liste şeklinde sunulması eseri eşdizim sözlüğü olarak nitelendirmeye yetmektedir.

2. Hangi Eşdizimlilik Nedir? Kalıp Dil Birimleri ve Eşdizimlerin Oluşumu

Eşdizimliliğin farklı sahalarda araştırmacılara yeni ufuklar açan ilgi uyandırıcı yönleri vardır. Söz gelimi, doğal dili işleme uygulamaları kapsamında makine çevirisi ve doğal dil üretiminden⁵ bilgisayarlı/hesaplamalı dil bilimi ve derlem dil bilimine; sözlükçülük, sözcük bilimi, metin dil bilimi, çeviri bilimi ve söylem biliminden dil öğretimine farklı uzmanlık alanlarının ve araştırmacıların ilgi odağı olmuştur. Bu ilgi, eşdizim kavramının farklı alanlarda farklı anlaşılmasını da beraberinde getirmiştir (Hausmann, 2004). Bu, eşdizim teriminin Firth (1957)'den beri oldukça belirsiz biçimde kullanılmasından ileri gelmektedir⁶. Firth (1957)'de eşdizim teriminin belirsiz kullanılması, çok farklı yorumları ortaya çıkarmıştır (Herbst, 1996: 380). Firth (1957)'den sonra eşdizimden anlaşılan şey araştırmacıların uzmanlık alanlarına, amaçlarına ve metodolojik anlayışlarına göre çeşitlenmeye başlamıştır. Bugün artık eşdizim teriminden dil bilimciler, doğal dil işlemecileri ve dil mühendisleri, derlem dil bilimciler, dil öğreticileri ve eğitim bilimciler, sözlük bilimciler farklı şeyler anlamaktadırlar. Firth (1957), eşdizimi bağlam-bağımlı bir fenomen olarak görür. Firth, açık biçimde tanımlamamakla birlikte eşdizimi "bir sözcüğün ancak birlikte kullanıldığı diğer eşiyile bilinebildiği alışagelmış kullanım biçimleri ve yeri" olarak betimler (1957: 179). Metin dil bilimciler ise dil bilgisel yapıdan bağımsız, ardışıklık gözetmeyen, metin sınırları içinde sıklıkla kullanılan ve sayısal olarak tanımlanabilecek sözcükler arasında çekim kuvveti olarak düşünür (Halliday, 1966 ve 2004). Doğal dil işlemecileri, hesaplamalı dil bilimi ve dil

⁵ Eşdizimliliğin doğal dili işleme uygulamalarındaki önemi için bk. Metin ve Karaoğlu, 2016.

⁶ Lyons, eşdizimlilik terimiyle Firth'in anlatmak istediği şeyin kesinlikle açık olmadığını belirtir (1977: 612). Lyons gibi Lehr (1996) da Firth'in eşdizim kavramını acınacak şekilde belirsiz bir anlamda kullandığını ileri sürer (Aktaran Evert, 2005).

mühendisleri için eşdizim, dil bilgisel yapıda ardışık ve bitişik gerçekleşen her tür sözcük birlikteliği olarak görülmektedir (Oflazar, Çetinoğlu ve Say 2004). Bir derlem bilimci için ise sözcüklerin cümle sınırları içinde aynı dizimde ve belirli bir mesafede sıklıkla birlikte kullanıldığı ardışık her sözcük dizisi eşdizim olarak kabul edilmektedir (Sinclair, 1991; Özkan, 2020). Bir dil eğitimcisi için ise, keyfi kullanım normlarının geliştiği ve bileşenlerinin değiştirim sınırlılığı olduğu iki sözcüğün donuk kullanımları şeklinde anlaşılır (Howarth, 1996). Bir sözlük bilimci için eşdizim, bileşenlerinin anlamlarının toplamı bütünü anlamına eşit olmadığı, sözlükte betimlenmeye değer sözlük birimleridir. Sözlük bilimsel açıdan eşdizimin anlamı, bileşenlerinin toplamından yeniden elde edilemiyorsa eşdizimin bir sözlük girdisi olması gerektiğidir. Eşdizimin ifade ettiği anlam, oldukça açık ve kolaylıkla anlaşılır ise sözlükte yer almasının bir anlamı yoktur (Hanks, 2006: 121).

Herbst (1996), eşdizim teriminin tanım ve tasnifleri her ne kadar araştırmacıların çalışma sahası, amaç ve yöntemlerine göre değişse de bunları genel olarak üç grupta toplar: *metin yönelimli yaklaşım*, *istatistik yönelimli yaklaşım* ve *anlam yönelimli yaklaşım*. Bu yaklaşımlara Nesselhauf'ın (2003) *kısıtlılık temelli yaklaşımı* ve birden fazla yaklaşımın birlikte kullanıldığı *karma yaklaşımı* da eklenirse eşdizim araştırmalarında beş (5) farklı yaklaşımdan söz edilebilir⁷. Eşdizimliliğin farklı anlaşılması ve farklı yaklaşımların geliştirilmesi, araştırmacıların amaç ve yöntemleri gereği oldukça doğaldır. Önemli olan araştırmacıların çalışma sahası ve amacına yönelik uygun yaklaşımı ve buna bağlı olarak uygun eşdizim tanım, tasnif, ölçüm ve ölçütleri seçebilmesidir. Ancak Türkoloji çalışmalarında eşdizim teriminin belirsizliği, eşdizimlilik anlayış ve yaklaşımlarında söz konusu çeşitlilik⁸ ve alanyazının yakından takip edilememesi gibi kuramsal ve metodolojik eksikliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hem Türkçenin yabancı dil olarak öğretimine yönelik uygun bir eşdizim sözlüğünün hazırlanabilmesi hem de metinlerin daha doğru anlaşılmasına yönelik tarihî ve modern Türk lehçelerinin söz varlığının belirlenebilmesi, eşdizimliliğin doğru anlaşılmasına, kuramsal ve metodolojik eksikliklerinin giderilmesine bağlıdır. Aksi takdirde söz konusu eksiklikler Türkoloji araştırmalarında eşdizim çalışmalarının yanlış yönde ve faydasız ilerlemesine yol açacaktır.

Eşdizimliliğin alanyazında farklı anlayış ve yaklaşımları olmasına rağmen esasında *dar* ve *geniş* olmak üzere iki farklı anlamı vardır. Geniş anlamda eşdizim, en az iki sözcüğün dil bilgisel ya da dil bilgisinden bağımsız, derlemde belirli bir mesafede bitişik ya da ayrık rastlantısal ya da rastlantı-ötesi nispi bir sıklıkla aynı dizimde ardışık kullanıldığı tüm *sözcük dizilerini* (clusters) ifade eder. Sözcük dizileri, bir ucunda sıradan dil bilgisel öbekleri diğer ucunda sözlükselleşmiş deyimleri

⁷ Eşdizimlilik araştırmalarının da bu sıraya göre gelişim gösterdiği söylenebilir. Eşdizimin ilk önce metin yönelimli bir anlayışla ele alındığı, dolayısıyla kavramın başlangıçta sözcük birleşmesi, başka bir deyişle sözlük (lexicon, mental sözlük) düzleminde değil de sözcüklerin bir metinde birliktelik ve sıklık temelinde dağılımını dikkate alan metin bağımlı bir fenomen olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Dolayısıyla bu yaklaşımın en iyi temsilcileri Firth (1957), Halliday (1966) ve Hoey (1991, 2005)'tir. Firth (1951, 1957) eşdizimliliği metin-bağımlı düşündüğünden tanımlamalarında eşdizimin kaç sözcükten oluşabileceğine, eşdizimlerin nasıl belirleneceğine ve kapsamının ve türlerinin ne olduğuna yönelik açıklama yapmamıştır.

⁸ Eşdizimlilikle ilgili alanyazını da araştırma sahasına ve benimsenen yaklaşımlara göre kuramsal ve metodolojik açıdan çeşitlilik gösterir (bk. Jones&Sinclair 1974, Halliday&Hasan 1976, Hoey 1991, Howarth 1998, Nattinger&DeCarrico 1992, Lewis 2000, Nesselhauf 2003, Hill 2000, Hausmann, 1989, Hoey 2005, Hausmann 2004 vs.).

kapsayan geniş bir dilsel çeşitliliği içermektedir. Bu nedenle geniş anlamda eşdizimlilik anlayışı, sözcük dizileriyle betimlenebilir. Sözcük dizileri, dil bilgisel açıdan ister tamamlanmış ister tamamlanmamış olsun *eşdizimlenme* aşamasını gerektirmektedir. Sözcük dizileri için ön ve yeterli koşul, sözcüklerin nispi bir sıklıkla aynı dizimde gerçekleşmesidir. Eşdizimlenmenin dil bilgisel açıdan tamamlanmış *ilk oluşum* (nonce formation), *yeni öge* (neologism), *yaratıcı eşdizim* (creative collocation) ya da *imgeler*, *edebi metaforlar* ve *dil bilgisel öbekler* gibi sözcük dizileri ile dil bilgisel açıdan tamamlanmamış *rastlantısal eşdizimleri* (casual collocations) ve *sözcük yığınları* (chunks) gibi sözcük dizilerini içerdiği söylenebilir (Şekil 1). Bu birimler, eşdizimlenme aşamasında henüz bir kalıp dil birimi ve eşdizim özelliği göstermemektedir. Bunların kalıp dil birimi ve eşdizim olabilmesi, başka koşulları ve aşamaları gerektirir.

Eşdizimlenmeyi sözcük dizilerinin sıklığın etkisiyle donuklaştığı ve çeşitli kalıp dil birimlerin geliştiği *kalıpsallık*⁹ (formulaicity) süreci takip eder. Kalıpsallık, dil bilimsel olmakla birlikte esasen *bilis-dilbilimsel* (cognitive linguistic) ve *psiko-dilbilimsel* (psycholinguistics) bir olgudur. Kalıpsallık, konuşurların dil birimlerini her defasında yeniden üretmek yerine önceden üretilenleri bellekte bütün olarak saklama ve gerektiğinde bütün olarak kullanma potansiyeline gönderme yapar¹⁰. Bu dil bilimsel potansiyel, sıklığın ve kurumsallaşma/genelleşmenin etkisiyle dilde dar anlamda eşdizimlerin de bulunduğu farklı kalıp dil birimlerinin oluşmasını sağlar. Kalıp dil birimleri, dilin grameri aracılığıyla analiz etmek ve üretmekten ziyade belleğe bütün olarak kodlanan ve kullanım sırasında bellekten yine bütün olarak getirilen; başka bir deyişle önceden üretilmiş veya öyle görünen sözcüklerin veya diğer unsurların bitişik veya ayırık dizisi” şeklinde tanımlanmaktadır (Wray, 2002: 9). Dolayısıyla kalıpsallık, bir sözcük ya da ögenin diğerleriyle ilişkisinin nispeten sabit ya da donuk olduğu ve aynı kategorideki diğer öge ya da sözcüklerle değiştirilebilirliğinin nispeten kısıtlandığı *donuk sözcük dizilerinde* kendini gösterir (Perkins, 1999: 52). Bu yönüyle kalıpsallık, dilin diğer temel mekanizması olan, bu sürecin diğer ucunda yer alan *üretkenliğin* (productivity) karşıtıdır. Bu iki dil bilimsel olgu birbirini dışlamaz. Aksine bir dil bilimsel sürecin karşıt tamamlayıcılarıdır. Kalıpsallık, bu çalışmada kalıp dil birimleri terimiyle karşıladığımız farklı donuk sözcük dizilerini içerir ve kalıpsallığın sonu deyim, atasözü, kalıp söz, birleşik sözcük gibi kalıp dil birimleriyle; üretkenlik ise *ilk oluşumları*, *yeni ögeleri*, *yaratıcı eşdizim* ya da *imgeleri*, *edebi metaforları*, *sıradan birleşmeleri*, belirli uzmanlık alanlarına özgü *terimleri* ve *dil bilgisel öbekleri* içerir ve üretkenliğin sonu yeni üretilmiş çeşitli ifadelerle temsil edilir (Perkins, 1999: 52). Farklı kalıp dil birimlerini ortaya çıkaran kalıpsallık, beraberinde dil bilimsel kurumsallaşmayı ya da genelleşmeyi gerektirir. Bu yönüyle kalıp dil birimleri bir dilsel topluluğun görece yaygın ve sık kullandığı, üzerinde bir biçim-anlam/işlev birimi olarak uzlaştığı çok sözcüklü dil öğeleridir.

Kalıpsallık, farklı süreç ve aşamalarda değişen ölçülerde *donuklukla* (fixedness) ortaya çıkar. Sözcük dizileri, *sözcük birimsel donukluk* ve *sözcük biçimsel donukluk* olmak üzere iki tür donukluğa maruz kalır. Donukluk, sözcük dizilerinin

⁹ Diğer süreç terimlerine koşul olarak kalıplaşma terimi kullanılabilir ancak kalıplaşma alanyazında daha çok donukluk ya da sabitlik anlamında kullanılır. Kalıpsallığın donukluğu kapsayan bir anlamı vardır.

¹⁰ Kalıpsallık, donukluk ya da kalıplaşmayla sınırlandırılmamalıdır. Kalıpsallık teriminin, kalıpsallığın dil bilimsel bir sonucu olan donukluk ya da kalıplaşmayı içeren bilis-dilbilimsel ve psiko-dilbilimsel bir yönü vardır.

kullanım sıklığı ve kullanım sıklığına bağlı olarak kurumsallaşma/genelleşmesiyle başlar. Sözcük birimsel donukluk, kalıp dil biriminin sözcüğün sözlüksel birimleri arasında gerçekleşmesini ifade eder. Kalıp dil birimlerin sıklılı olan ters ilişkisi Şekil 1’de üç farklı diyagramla gösterilmiştir. Örneğin *endişe duymak* eşdizimi, sözcük birim bağımlı olduğundan *duyduğu endişe*, *endişe duyması*, *endişe duyulduğunda*, *duyacağı endişenin* gibi farklı söz dizimsel yapılarda farklı biçimlerde kendini gösterebilir. Sözcük biçimsel donukluk ise kalıp dil birimi oluşturan sözcüklerin belirli söz dizimsel yapıda ve belirli sözcük biçimleriyle kullanılmasını ifade eder. Bir başka ifadeyle sözcük biçimsel donukluk belirli sözcük biçimlerine bağımlıdır ve sözcük biçimlerinin belirli ve sabit bir dizimde donuk şekilde kullanılmasını gerektirir (Doğan vd. 2023: 930). Örneğin *sabah ola hayrola*, *bununla birlikte*, *her ne kadar*, *bundan böyle*, *ama yine de* kalıp dil birimlerinin **hayrola sabah ola*, **birlikte bununla*, **ne kadar her *yine de ama*, **böyle bundan* dizimleri kabul edilebilir değildir. Donukluk, dilde farklı dil bilimsel süreçlerin ve farklı kalıp dil birimlerinin oluşmasına neden olur. Sözcük birimsel donukluğun sözcük dizilerinin “sözlükselleşmesine”, sözcük biçimsel donukluğun ise “işlevselleşmesine” neden olduğu söylenebilir¹¹.

Sözlükselleşmenin “dil bilgisel bir biçimin sözlüksel bir biçime dönüşmesi” şeklinde tanımlanabilecek katı ve kısıtlı bir anlayışın yanı sıra alanyazında yaklaşık 10 farklı tanım ve yaklaşım vardır¹². Lipka, sözlükselleşmeyi ses, biçim ve anlam düzeylerinde ses, biçim ve anlam değişiklikleri ve nedenliliğin¹³ yitimiyle sonuçlanan, dizimsel birimin tek ve tamamlanmış basit bir sözlük birime ya da sözcüğe dönüştüğü dereceli ve art zamanlı/tarihsel bir süreç olarak tanımlar (1992: 95). Lipka’nın yaklaşımında sözlükselleşme, *karmaşık sözlüksel birimlerin*¹⁴ (complex lexical items) sık kullanım nedeniyle dizimsel (syntagmatic) tabiatını kaybettiği ve belirli içerikle biçimsel birimler hâ line gelme eğilimidir (1992: 97). Bu yaklaşımlarda sözlükselleşmenin bir yönü ve son aşaması tanımlanmış, sözlükselleşme bir sözcük diziminin değişim ve dönüşümünün tamamlandığı ve basit bir sözcüğe evrildiği art zamanlı süreç olarak tasarlanmıştır. Sözlükselleşme, bir sözcük ya da sözcük diziminin yerleşik bir sözcüğe dönüştüğü; dil bilgisinin üretimsel kurallarının dışına çıktığı ve morfolojinin eş zamanlı üretimsel yöntemleriyle açıklanamadığı dilsel değişim sürecidir (Anttila 1989: 159 ve Bauer, 2001: 45). Ancak sözlükselleşme, bir var-yok meselesi olmayıp, aşamalı bir süreç beraberinde farklı tür ve düzeylerde kısmî gerçekleşebilir (Bauer, 2001: 45). Sözlükselleşme eş zamanlı üretim kurallarıyla ve yöntemleriyle açıklanabilen ya da analiz edilebilen sözlük birimlerde de gerçekleşebilir. Bazı sözlük birimler eş zamanlı morfolojik üretimin süreçleri ve araçlarıyla analiz edilebilmesine ve açıklanabilmesine karşın sözlükselleşebilir. Örneğin *vurgun* (<vur-gun), *tutum* (<tut-um) gibi gerçek sözcükler eş zamanlı morfolojik yöntemlerle açıklanabilmesine karşın anlamı sözlüksel ve dil bilgisel

¹¹ Sözlükselleşme ve deyimleşme süreçlerinin özellikle sözlük unsurları açısından kalıpsallıkla nispeten eş zamanlı geliştiği söylenebilir. Bununla birlikte kalıpsallığın sözlükselleşme ve deyimleşmenin yanı sıra pragmatikleşme ve dil bilgiselleşmeyle sınırlandırılmayacak kapsayıcı bir niteliği vardır. Burada sözlükselleşme ve deyimleşme, kalıpsallığın alt süreci olarak düşünülmüştür.

¹² Sözlükselleşme anlayışı ve tanımları için bk. Brinton, 2002: 70-74.

¹³ Nedenlilik (motivation) terimiyle dil bilgisi kurallarıyla elde edilen ya da çeşitli dil bilgisel kalıp ya da yapılarla türetilen üretimsel anlam kastedilir.

¹⁴ Bu terimle hem türemiş sözcükler hem de birleşikler kastedilir.

bileşenlerinden doğrudan türetilmemektedir. Bu sözlük birimler *gözlüklü* (<göz-lük-lü) gibi morfolojik süreçlerle anlamı türetilen potansiyel sözcüklerden¹⁵ farklıdır.

Bauer, bir sözcüğün tarihinin *yeni oluşum* (nonce formation), *genelleşme/kurumsallaşma* (institutionalization) ve sözlükselleşme olmak üzere üç safhadan oluştuğunu ileri sürer. Bauer, sözlükselleşmenin ses *bilimsel*, *biçim bilgisel*, *anlamsal*, *söz dizimsel* ve *karışık* olmak üzere 5 türünü sıralar (Bauer, 1983: 48-61). Anlamsal sözlükselleşme, deyimleşmeyle tanımlanan sözcüğün geçirdiği anlamsal değişimlere denk gelir. Anlamsal sözlükselleşmeyi Bauer, alanyazındaki gibi “anlamsal tümlenebilirliğin yokluğu, yani bütünü anlamının parçalarının anlamından tahmin edilememesi¹⁶” şeklinde tanımlar. Anlamsal sözlükselleşme, Lipka’nın sözlükselleşme sürecinde anlam yitimi ya da eklenmesiyle sonuçlanan sözlük birimin geçirdiği anlamsal değişiklikleri karşılar. Anlam yitimi ya da eklenmesini gerektiren anlamsal değişiklikler, *deyimleşmeyle*¹⁷ (idiomaticalization) tanımlanır. Dolayısıyla sözlükselleşme, bir dereceye kadar deyimleşmeyle paralel gelişen süreçlerdir. Ancak deyimleşme her zaman art zamanlı/tarihsel olarak gerçekleşebilen bir olgu değildir. Deyimleşme ya da anlamsal sözlükselleşme, sıklığa ve donukluğa bağlı olarak eş zamanlı da ortaya çıkabilir. Özellikle sınırlı eşdizimler söz konusu olduğunda kalıpsallığa bağlı olarak anlamsal sözlükselleşme ya da deyimleşmenin ortaya çıktığı görülmektedir. *ihtiyaç duymak* ve *diş çekmek* sınırlı eşdizimlerinde, bütünü anlamı doğrudan bileşenlerinin anlamından çıkarılmamaktadır. Bu çalışmada, bir sözcük diziminin evrimi tamamlanmış ya da basit sözcüğe evrildiği art zamanlı süreç olarak gören bir sözlükselleşme anlayışı benimsenmemiş ve sözlükselleşme genelleşme/kurumsallaşmayla başlayan bir olgu olarak tasarlanmıştır. Kurumsallaşma, bir sözlüksel unsurun dilin konuşurları tarafından tanınan, bilinen, sözcüğün anlam belirsizliklerinden sıyrılarak muhtemel ve potansiyel anlamlarından sadece biriyle kullanıldığı safhayı ifade eder (Bauer, 1983: 47). Bu safhada sözlüksel birimlerin morfolojik bileşenlerinin türetimsel işlevleri artık düşünülmez, her defasında yeniden üretilmez, zihinde bütün olarak saklanır ve bütün olarak getirilir. Örneğin *futbol takımı* ve *tatlı sözlük* birimleri bu niteliktedir. Sözlükselleşme, bu çalışmada bir sözlük biriminin kurumsallaşmasıyla başlayan biçimsel ve anlamsal değişim süreci olarak düşünülmüştür. “Sözlükselleşme bir sözcüğün ya da sözcük diziminin sıklığın etkisiyle potansiyel anlamlarından sıyrıldığı ve genelleştiği/kurumsallaştığı, en sonunda biçim ve anlamının dizimsel ve morfolojik bileşenlerinin toplamından tamamen türetilmediği yeni bir sözlüksel içeriğe ve/ya biçime kavuştuğu ve sözlüğe dâhil olduğu süreç olarak tanımlanabilir.” Sonuç olarak sözlükselleşmeyle sözcük ya da sözcük dizimlerinin sadece basit bir sözcüğe dönüşmesi ya da sözcükleşmesi değil sözlük birimselleşmesi ya da dilin sözlüğüne ya da söz varlığına bir sözlük unsuru olarak katılması kastedilir. Dolayısıyla sözlükselleşme *vurgun*, *saygın* gibi türemiş sözcüklerden *endişe duymak* gibi eşdizimlere; *baş belası* gibi deyimlerden *sütlaç* (<sütlü+aş) gibi birleşiklere kadar farklı sözlüksel birimlerin geçirdiği farklı anlamsal ve biçimsel süreçleri ifade eder.

¹⁵ Potansiyel sözcük, olası sözcük, gerçek ya da yerleşik sözcük gibi terimler için bk. Plag, 2003: 56-59.

¹⁶ Bu aynı zamanda Bussmann için sözlükselleşmenin genel tanımıdır.

¹⁷ Sözcük dizimleri (syntagma) sözlükselleşme sürecinde deyimleşmeden az ya da çok etkilenir. Deyimleşme bir derece meselesidir; ya hep ya hiç türünden ziyade az ya da çok türünde bir olgudur. Hem tarihsel hem de eş zamanlı bir bakış açısından deyimleşmenin biçimbirimlerin basit bir birleşiminden tamamen yeni biçimsel ve anlamsal birimlerin yaratılmasına kadar uzanan sürekli bir ölçeği vardır (Lipka, 1992: 96)

Eşdizimlerin sözlükselleşmesi genellikle biçimsel, ses bilgisel ve söz dizimsel değişikliğe ya da kayba maruz kalmaz; daha çok sıklığın etkisiyle donukluğa bağlı anlamsal sözlükselleşmeyle gerçekleşir. Dolayısıyla, özellikle sınırlı eşdizimler daha çok anlamsal düzeyde gerçekleşen bir sözlükselleşme¹⁸ türüdür. Bununla birlikte kalıp dil birimlerinin farklı sözlükselleşme dereceleri vardır. Örneğin, bir deyimle eşdizim aynı sözlükselleşme derecesine sahip değildir. Eşdizimler, sözlükselleşmenin ilk evresinde oluşan kalıp dil birimlerinden biridir (bk. Şekil 1).

İşlevselleşme, kalıp dil birimlerinin metinsel, söylemsel ve dil bilgisel işlevlerine göre *dil bilgiselleşme* (grammaticalization) ve *pragmatikleşme* (pragmaticalization) olmak üzere iki alt sürecinden meydana gelir. Dilde birçok dilsel oluşum ve değişim, sıklığın etkisiyle gelişir. Sözlükselleşmenin oluşumunda olduğu gibi *pragmatikleşme* ve *dil bilgiselleşme* gibi süreçlerin gelişiminde de sıklık ve sıklığın yol açtığı donukluk etkili olmaktadır. Dil bilgiselleşme, sözlüksel birimlerin ve yapıların belirli dilsel bağlamlarda dil bilgisel işlevlere hizmet etmeye başladığı ve bir kez dil bilgiselleştikten sonra yeni dilbilgisel işlevler geliştirmeye devam ettiği dilsel değişimi ifade eder (Hopper and Traugott, 2003: 18). Dil bilgiselleşme, sadece sözcük dizimi ve söz diziminden bağımsız yalın ya da monomorfemik dil birimlerinin art zamanlı oluşumunu içermez. Dil bilgisel biçimlerin gelişimi, belirli dilsel bağlamlarda ve yapılarda gerçekleştiğinden dil bilgiselleşme belirli dil bilgisel yapılarla ve bağlamlarla da ilgilidir (Narrog ve Heine, 2022: 1)¹⁹. Dil bilgiselleşme, sözcük ya da sözlüksel yapılardan dil bilgisel biçim ya da yapıların türemesini ifade eder (Ajmir, 1996: 2). Dolayısıyla dil bilgiselleşme, sadece yalın dil bilgisel birimlerden değil; *-dl/-lp dur-*, *-mAyA başla-*; *-mAk/-In yerine* gibi biçim birimi dizileri ve yapılarından da oluşabilmektedir. Dil bilgiselleşme sürecinde, belirli ve oldukça kısıtlı dilsel bağlamlarda ortaya çıkan bir sözcüksel birim, söz dizimsel olarak donuklaşır ve daha sonra morfolojik olarak birleşebilir (Hopper – Traugott, 2003: 94-95). Dil bilgiselleşmenin prototip örnekleri, sınır kaybı ve morfolojik/fonolojik kaynaşma veya bağımlılığı içerir²⁰ (Brinton ve Traugott 2005: 26). Bir başka deyişle prototip dil bilgiselleşmede bir sözlüksel birim ya da sözcük dizimi ses, biçim, anlam ve söz dizimi açısından kayıplara ve aşınmaya uğrar ve dil bilgisel birime dönüşür. Ancak dil bilgiselleşme bir aşamalılık (gradualness) arz ettiğinden bir sözlük birimi ya da sözcük dizimi doğrudan dil bilgisel bir birime dönüşmez. Bu süreçte sıklığın etkisiyle söz dizimsel bir yapı ya da sözcük birimi, yeni dil bilimsel bağlamın gelişimiyle (context extension) önce periferik ve ardından morfolojik bir birime dönüşür. Bu süreçte özerk bir sözcük ya da yapı, özerkliğini yitirmeye başlar ve başka dil birimlerine bağımlılığı artar, belirli bağlamda kullanım zorunluluğu gelişir ve söz dizimsel hareketi kısıtlanır (bk. Narrog ve Heine, 2022: 55-85). Lehmann'ın (2015) *dizisel* (paradigmatic) ve *dizimsel değiştirilebilirlik* (syntagmatic variability); Narrog ve Heine'nin (2022) kategorisizleşme parametresiyle betimlediği bu süreçte dil bilgiselleşme örnekleri dilde kalıp dil birimi

¹⁸ Sözlükselleşme sadece iki sözcüğün birlikteliğinin tek bir biçim-anlam birimi gibi işlev gördüğü durumlarla sınırlı değildir. Sözlükselleşme, sözcük birleşmeleriyle ilgili olduğu gibi türetimsel şekil bilgisiyle de ilgilidir. Türkçede türetme ekleriyle oluşturulan bir sözcük, türetildiği ilk andan itibaren sözlükselleşmiş, dolayısıyla sözlüksel birim değildir. Bir kök ya da gövdeden türetme ekleriyle üretilen bir sözcüğün sözlükselleşmesi yine ancak sıklık kullanımına bağlıdır. Bir türetilmiş sözcüğün dildeki sıklığı önce onun genelleşmesine, ardından sözlükselleşmesine, toplumsal uzlaşmanın sağlanmasına neden olur.

¹⁹ Narrog ve Heine, dil bilgiselleşmeyi "Dil bilgiselleşme, sözlüksel birimlerin dil bilgisel birimlere gelişmesi ya da dil bilgisel birimlerin daha da dil bilgisel birimlere dönüşmesi süreci" şeklinde tanımlar.

²⁰ Alanyazında bu parametre, kaynaşma (fusion/coalescence) olarak bilinir.

olarak belirir. Sözcük ve yapılar, dilsel bağlamdaki özerk ve temel kategorik özelliklerini, dizisel ve dizimsel potansiyelini yitirmeye başlar. Bu sürecin II. safhasında gelişen *dil bilgisel eşdizimler, yarı-sözlüksel birimler, seri fiiller* dilsel değişimin dil bilgiselleşmiş kalıp dil birimi örnekleri olarak görülebilir.

Pragmatikleşme, alanyazında genellikle “belirli bir bağlamda bir sözcük diziminin (syntagma) veya sözcük biçiminin önermeye dayalı anlamının temel meta-iletişimsel ya da söylem etkileşimli bir anlam lehine değiştiği süreç” (Frank-Job, 2006: 397) olarak tanımlanır. Pragmatikleşme, tam sözlüksel (isim, fiil, sıfat ve zarf) ya da dil bilgisel birimlerin (edat, bağlaç vs.) kategori ve statüsünü değiştirdiği, sözcenin söz dizimsel yapısına tümüyle entegre olmayan, metinsel ve iletişimsel anlamı olan *pragmatik birim* ya da *işaretleyiciye*²¹ (pragmatic marker) dönüştüğü dil değişim sürecidir (Dostie, 2009: 203). Sıklık ve donukluk, pragmatikleşme sürecinde çeşitli pragmatik işaretleyicilerin oluşmasına neden olur. Pragmatik işaretleyiciler, tek-sözcüklü birimlerden oluşabileceği gibi kalıp çok-sözcüklü birimlerden ve çeşitli öbek yapılardan da oluşabilmektedir (Brinton, 1996: 9-24). Pragmatik işaretleyiciler, Türkçede genellikle kaynak olarak edat, zarf, yan cümle ve çeşitli öbeklerden gelişmekte olup geniş bir çeşitliliğe sahiptir. Pragmatikleşmenin hangi dil birimlerini kapsadığı tartışmalıdır. Pragmatik işaretleyiciler, yüzey biçimleridir. Bunlar, etkileşimde derin bir düzeyde konuşurun zihinsel süreçlerini yansıtır ve konuşurun zihninde olup bitenler hakkında yorumda bulunur (Redeker 2000’den akt. Ajmir, 2014: 4). Pragmatik işaretleyiciler sözlüksel, söz dizimsel, anlamsal, işlevsel ve stilistik kimi özellikleriyle ayırt edilebilir. Sözlüksel olarak, geleneksel sözcük sınıflarına girmeyen pragmatik işaretleyiciler çok-sözcüklü birim, öbek ya da cümlesi olabilir. Söz dizimsel olarak söz dizimsel yapının dışında meydana gelir ya da söz dizimine gevşek olarak bağlıdır. Pragmatik anlam ve işlevleri olmasına karşın dil bilgisel olarak seçimli olup söz diziminden silinebilir niteliktedir. Anlamsal açıdan ya çok az ya da hiçbir göndergesel ya da kavramsal bir anlama sahip değildirler. Sözcüde parçalarının toplamından elde edilemeyen ayrı bir pragmatik anlamları vardır. İşlevsel olarak çok-işlevli olup çeşitli pragmatik işlevlere sahiptir. Stilistik olarak yazılı söylemden çok sözlü söylemde sıklıkla kullanılır ve söylem ya da dil türlerinin tipik işaretleyicisi olarak kullanılır. Pragmatikleşme ile *söylem işaretleyicileri* (discourse markers) oluşumu birbiriyle eş anlamlı görülür (Ajmir, 1996; Norde 2009: 2-4). Ajmir, söylem işaretleyicilerini iletişimde konuşurun alıcıya yönelik tutumunu içeren ifadeler olarak betimler (1996: 2). Pragmatikleşme her ne kadar söylem işaretleyicileriyle eş anlamlı görülse de söylem işaretleyicisinin tanımı, terminolojisi ve sınıflandırılması konusunda fikir birliğine varılamamıştır. Söylem işaretleyicileri, farklı perspektiflerden farklı yaklaşımlarla incelenmiştir. Pragmatik işaretleyiciler, pragmatik parçacıklar, söylem parçacıkları vs. terimleriyle de karşılanan söylem işaretleyicileri, farklı sözcük sınıflarında farklı dil birimleri ve ifadeleri kapsayabilmektedir (Beijing, 2015: 69).

Alanyazında pragmatikleşmenin ayrı bir dil değişim süreci olup olmadığı tartışmalı bir meseledir. Bazı dil bilimciler pragmatikleşmeyi ayrı bir dilsel değişim ve süreç olarak değil; dil bilgiselleşmenin bir türü ya da söylem işaretleyicilerinin dil bilgiselleşmesi olarak değerlendirir (Brinton-Traugott, 2005; Diewald, 2011). Bazı dil

²¹ Pragmatikleşmeyle gelişen dil birimleri, yapısal çeşitliliğinden dolayı alanyazında yaklaşık 40 farklı terimle adlandırılır (Der, 2010: 5). Yaygın olarak kullanılan pragmatik birim (pragmatic item), *pragmatik işaretleyici* (pragmatic marker), *söylem işaretleyicisi* (discourse marker), *pragmatik parça* (pragmatic particle), *söylem parçası* (discourse particle) terimleri aynı dil birimlerini ifade eder.

Kalıp dil birimleri, sözcüklerin ve diğer birimlerin sıklıkla aynı dizimde birlikte kullanılması sonucu donuklukla ortaya çıkmasına karşın sıklığı yüksek her dizimsel ilişkinin kalıp dil birimi olduğu ve donukluğa yol açtığı ya da sıklığı düşük dizimsel ilişkilerin kalıpsal olmadığı anlamına gelmez. Kalıp dil birimleri her ne kadar sözcük dizilerinin yüksek sıklığına bağlı olarak oluşsa da kalıpsallığın yegâne ölçütü sıklık değildir. Örneğin, Şekil 1’de sıklık diyagramıyla da gösterildiği gibi, deyimler en tipik kalıp dil birimi türü olmasına karşın derlemde sıklığı nispeten düşük seyrederek. Bir sözcük dizisi her ne kadar sıklığın etkisiyle donuklaşıp kalıp dil birimine dönüşse de bir kalıp dil biriminin kalıpsallığının sıklıkla birlikte pragmatik, dil bilgisel, sözlüksel, metinsel ve söylemsel olmak üzere çeşitli işlevleriyle doğru orantılı olduğu söylenebilir. Bir başka ifadeyle kalıp dil birimleri sıklığa bağlı olarak oluşsa bile dilde yaşam sürmesi “işlevsel gücüne” yani dilsel, pragmatik ve kültürel önemine bağlıdır. Bir kalıp dil biriminin dil bilimsel olarak sık kullanılması bile pragmatik ve kültürel önemi çok yüksek olabilir. Örneğin *bir yastıkta kocayın* kalıp sözünün *her ne kadar* sözcük demetine oranla derlemdeki sıklığı çok düşük seyrederek. Ancak *her ne kadar* sözcük demetinin sıklığı metin ve söylem işlevinden ileri gelirken *bir yastıkça kocayın* kalıp sözünün sıklığının düşük olması kültür ve durum bağımlı olmasından ileri gelir. İlki hemen her metinde söylem sürdürücü olarak kullanılabilirken ikincisi düğün durumu bağlamını ve söylemini gerektirir. Sıklıkları farklı olmakla birlikte onları kalıp dil birimleri yapan şey farklı işlevsel kullanımlarıdır.

3. Eşdizimliliğin Genel Bir Tanımı

Eşdizimler, sözlükselleşme sürecinin başında oluşan sözlük ve söz dizimi arasında yer alan bir kalıp dil birimi türüdür. Eşdizimler, sıklığa bağlı olarak bileşenlerinin birbirini belirli bir sözcük ya da sözcük setiyle kısıtladığı ve birbirini ya da belirli sözcük setlerini gerektirdiği, dilde biçim-anlam/işlev birimi ya da bütünü olarak kullanılan, derlemde görece yüksek sıklık gösteren, dil bilgisel açıdan iyi biçimlenmiş kalıpsal/önüretimli sözcük birleşmelerini ifade eder.

Eşdizimler, dizimsel açıdan isim+isim, sıfat+isim, isim+fiil, zarf+fiil olmak üzere kabaca 4 yapısal sınıfa ayrılır ve sırasıyla *isim eşdizimleri*, *sıfat eşdizimleri*, *fiil eşdizimleri* ve *zarf eşdizimleri* şeklinde adlandırılır. Eşdizimler, genel olarak açık eşdizimler, sınırlı eşdizimler ve kısıtlı eşdizimler olmak üzere kategorize edilebilir. Eşdizimlerin belirlenmesinde en temel ölçüt sözcüklerin dizimsel düzeyde dizisel (paradigmatic) ilişki ya da değiştirilebilirliğinin kısıtlanmasıdır. Bir sözcüğün başka sözcüklerle aynı dizimde kullanımının ve değiştirilebilirliğinin kısıtlanması dil topluluğu içinde sıklığa bağlı olarak genelleşmesi/kurumsallaşmasıyla gelişir. Bu aynı zamanda kalıpsallığın da başlangıcıdır. Dizisel değiştirilebilirlik ya da kısıtlılığın farklı dereceleri vardır. Sıklığı yüksek bir sözcük dizimi, genelleşmesine karşın bileşenleri nispeten geniş değiştirim olanaklarına sahipse açık eşdizim; bir sözcük dizimi, genelleşmesine ve kullanım sıklığı yüksek olmasına karşın bileşenlerinin diğer sözcüklerle değiştirilebilirliği nispeten daha kısıtlı ise (10 sözcükten az) sınırlı eşdizim; eğer sözcük diziminin bileşenlerinin sadece bir (1) sözcükle değiştirim olanağı varsa kısıtlı eşdizim olarak tanımlanabilir. Değiştirim kısıtlılığı, söz konusu eşdizimlerin bileşenlerinden birinin anlamsal olarak değişmesine neden olur. Açık eşdizimler, geniş değiştirim olanaklarına sahip olduğundan bileşenleri anlamsal bir değişime yol açmaz. Sınırlı eşdizimlerin bileşenlerinden biri değiştirim kısıtlılığı nedeniyle anlamsal değişime uğrar ve

eşdizime özgü özelleşmiş bir anlam kazanır. Değiştirim kısıtlılığının artması, eşdizimin anlamsal değişiminin de artmasına neden olur. Kısıtlı eşdizimlerde anlamsal değişimin daha yoğun olduğu söylenebilir. *laf, söz, dil, ağız + değiştirmek* ile *ya sabır çekmek* ve *kadeh tokuşturmak* sınırlı ve kısıtlı eşdizimlerinin bu nitelikte olduğu söylenebilir. Eşdizimlerin türleri, eşdizimin bileşenlerinden hangisinin özelleşmiş anlam kazandığına göre adlandırılır. Örneğin *laf değiştirmek* eşdiziminde fiil unsurunun özelleşmiş anlamı olduğundan bu tür eşdizimler fiil eşdizimleri terimiyle tanımlanır. Ancak biz, fiil eşdizimlerini isim+fiil kalıbında olan açık eşdizimleri de kapsayacak şekilde kullanıyoruz. Açık eşdizimlerin kurumsallaşmış, sınırlı ve kısıtlı eşdizimlerin görece anlam kaybına maruz kaldığı için sözlükselleştiği söylenebilir. Sözlükselleşme ölçeğinde eşdizimleri, deyimler (idioms) ve birleşikler (compounds) takip eder.

4. Eski Uygurca El Sözlüğü'nün (EUES) Mikro Yapısı

Wilkens (2021) sözlüğünün, genel sözlük türünden ziyade genel anlamda bir eşdizim sözlüğü gibi düzenlendiği söylenebilir. EUES'de *madde başı birimler* (lemmas) genel sözlükler gibi çoğunlukla eş anlamlı tanımlama yöntemiyle hazırlanmıştır. Ancak madde başı sözcüğün tanım ya da sözlük anlamları çoğunlukla sözcüğün eşdizimsel anlamlarıyla verilmiştir. Başka bir ifadeyle madde başı birimlerin anlamları o sözcüğün eşdizimsel anlamlarıyla belirlenmiştir. Daha sonra tekrar madde başı sözlüksel birimin kullanıldığı eşdizimler ve farklı kalıp dil birimleri madde içinde alt alta verilmiştir. Madde içinde kimi zaman eşdizim ve kalıp dil birimleri dışında sıklıkla kullanılan kimi söz dizimsel öbeklere ve özellikle dinî terimlere de yer verilmiştir. Eşdizim ve kalıp dil birimlerinin sunuluşu, madde başı yapılan sözcüğün türüne göre değişmektedir. İsim eşdizimleri ve fiil eşdizimleri, isimlerin madde başı yapıldığı yerde; sıfat eşdizimleri ve zarf eşdizimleri ise sıfatların madde başı yapıldığı yerde madde içi sözlük birimleri olarak verilmiştir. Diğer kalıp dil birimleri ise kalıp dil biriminin ilk sözcüğünün madde başı yapıldığı yerde sunulmuştur. Bu tutum, kodlama amaçlı eşdizim sözlüklerinin temel niteliklerinden biridir. Çünkü, örneğin fiil eşdizimlerinde, eşdizimin anlamı isim unsuru üzerine kurulur. Fiil unsurunun anlamı ise isim unsuruna bağlı ve isme göre değişken ya da özeldir. Bu, fiil eşdizimlerinin madde başı isimlerin mikro yapısında betimlenmesini gerektirir. EUES'de madde başı yapılan *bitig* sözcüğünün mikro yapısı Tablo 1'deki gibidir.

Tablo 1: Madde başı İsimlerin Sözlüksel Sunumu (**bitig**)

bitig Buch, Schrift, Schriftstück || **kitap, yazı**; Schriftzeichen || **harf, yazı işareti**; Alphabet || **alfabe**; Text, schriftliche Form || **metin, yazılı şekil**; Dokument, Grundbesitzurkunde || **belge, emlak belgesi**; Brief, Schreiben || **mektup**, name; Gebot || **emir** (s./bk. Mo. *bičig*, MMo.*bičik*)

bitig aqtar- Schriften übersetzen || **yazıları çevirmek**
bitig başı Anfang des Buches || **kitabın başı, kitabın baş tarafı**
bitig beläk Brief oder Geschenk || **mektup veya hediye**
bitig bitit- Schriftstücke schreiben lassen || **yazı yazdırmak**
bitig bunı Titel (?) des Buches || **kitabın başlığı (?)**
bitig id- einen Brief senden || **mektup göndermek**

bitig kıl- Brief schreiben, ein Schriftstück aufsetzen || **mektup yazmak, yazı kaleme almak**
bitig kodgu katsi Bücherregal² || **kitaplık², kitap dolabı²**
bitig küzädçi der Bewacher der Schriften || **yazıların bekçisi**
bitig sav schriftliche Mitteilung || **mektup**
bitig użik (~ *użäk* ~ *uşıik*) Schreiben², Schreibkunst², Schriftzeichen², schriftliche Form², Text²,
Schrift², Alphabet² || **yazı², yazma sanatı², yazı sanatı², yazı işaretı², yazılı şekil², metin²,
alfabe²**
bitig użik tözlüg auf Buchstaben² beruhend || **harfe² dayanan**
bitig yangısı Antwort-Brief || **cevap mektubu**
bitig y(a)rlıg Schrift und Ausspruch, schriftliche und mündliche Überlieferung || **yazı ve söz, yazılı
ve sözlü anane**
bitig yıg- die Bücher wegräumen || **kitapları toplamak, kitapları toparlayıp kaldırmak**
bitigig al- den Brief erhalten || **mektubu almak**

bitig, madde başında önce sözcüğün tanımları verilmiş, madde içinde sözcüğün kullanıldığı eşdizimler ve farklı kalıp dil birimleri sunulmuştur. Madde içinde *bitig aftar-*, *bitig bitit-*, *bitig ıd-*, *bitig kıl-*, *bitig yıg-*, *bitig al-* fiil eşdizimleriyle betimlenmiştir. İsimlerin mikro yapısında fiil eşdizimlerinin yanı sıra isim eşdizimleri de verilmiştir. *bitig başı*, *bitig bunı*, *bitig kodgu katsi*, *bitig küzädçi*, *bitig użik*, *bitig użik tözlüg*, *bitig yangısı* sözcük dizilerinin isim eşdizimleri olduğu söylenebilir. Eşdizimlerin dışında *bitig beläg* “hediye”, *bitig sav* “mektup”, *bitig y(a)rlıg* “anane” gibi kalıp metonimik ifadelerinin de sunulduğu görülür.

5. Eski Uygurca El Sözlüğü’nde Eşdizimler ve Kalıp Dil Birimleri

EUTS’de madde başı sözcüğün türüne göre mikro yapıda farklı eşdizim türleri ve farklı kalıp dil birimleri sunulmuştur. EUES’de hangi eşdizimlerin ve kalıp dil birimlerin sunulduğu madde başı yapılan isim, sıfat, zarf, fiil ve zamirlerin mikro yapısı aracılığıyla belirlenecek ve incelenecektir. Bunun için her sözcük türünden rastgele seçilen ancak örneklemeye yetecek kadar madde başı birim ele alınacaktır.

5.1. Madde Başı İsimlerin Mikro Yapısı: Fiil Eşdizimleri, İsim Eşdizimleri, Serbest Birleşmeler, Deyimler, Metaforik İfadeler, Terimler, İki Terimliler ve Çok Terimliler

EUES’de madde başı isimlerin mikro yapısında farklı eşdizimler ve kalıp dil birimleri sunulur. Madde başı isimlerin mikro yapısında öncelikle fiil eşdizimleri madde içi sözlüksel birimleri olarak etraflıca verilir. Örneğin Tablo 1’de *bitig* isminin mikro yapısında *bitig aftar-* “yazı çevirmek”, *bitig bitit-* “yazı yazdırmak”, *bitig ıd-* “mektup göndermek”, *bitig kıl-* “mektup yazmak”, *bitig yıg-* “kitapları toplamak”, *bitig al-* “mektup almak” fiil eşdizimleri; Tablo 2’de *adak* isminin mikro yapısında *adak asıra kıl-* → *adak asra kıl-* “yenmek”, *adakin kuç-* “ayağına sıkıca sarılmak”, *adakin tığşür-* “dansta ayakları değiştirmek”, *adakin tur-* “kalkmak”, *adakin ur-* “ayağını basmak” fiil eşdizimleri; Tablo 3’te *ämğäk* isminin mikro yapısında *ämğäk ämgän-* “sıkıntı çekmek”, *ämğäk kör-* “dert çekmek”, *ämğäk tolgak körgit-* “sıkıntı çektirmek”, *ämğäkdä boşu-* “sıkıntıdan kurtarmak” sınırlı fiil eşdizimleri yapısal olarak değişmekle birlikte bir kısmı bugün de yaşayan Eski Uygurca önemli eşdizim örnekleridir.

Madde başı isimlerin mikro yapısında fiil eşdizimlerinin yanı sıra sözlükselleşmiş kalıp metaforik ve metonomik ifadeler, birleşik sözcüklere ve deyimlere de verilmiştir. Tablo 1’de *bitig beläg* “hediye”, *bitig sav* “mektup”, *bitig*

y(a)rılığ "anane"; Tablo 2'de *adakil agarlag* → *adakil ağırlığı*, *adakil agarlag* "hamile", *adakil köñül* "huşu, alçak gönül", *adakil adak üzä ügşürü ur-* "bacak bacak üstüne atmak", *adakil üzlünçü* "bitiş noktası", *adakil başta* "her yerde, her taraf" vs. metaforik ve metonimik ifadelerin ve deyimlerin de verildiği görülür. Bununla birlikte bazı sözlükselleşmiş kalıp dil birimlerinin yer yer söz dizimsel ya da üretimsel anlamıyla betimlendiği görülür. Tablo 2'de *adakil soñları* kalıp dil biriminin sözlüksel anlamı "topuklar" şeklinde verilmiştir. Ancak diğer kullanımları dikkate alındığında, örneğin *adakil soñınta* "sonunda", üretimsel değil sözlüksel bir anlamının olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 2: Madde Başı İsimlerin Sözlüksel Sunumu (**adakil**)

adakil Fuß (Mensch, Tier, Gegenstand), Bein, Pfote, Huf || ayak (insan, hayvan, eşya), bacak, pati, toynak; Ende, Schluss, Mündung, Endpunkt || bitiş, son, akarsuyun döküldüğü yer, bitiş noktası; niedrige Stellung || aşağı mevki; Halm || sap; demütig || alçak; vor j-m || (bir kişinin) önünde (s./bk. Mo. aday).

adakil ağırlığı Fußkrankheit || **ayak hastalığı**

adakil asıra kıl- → *adakil asra kıl-* *adakil asra kıl-* unterwerfen || **yenmek, mağlup etmek**

adakil asra kılmak Unterwerfen || **yenme, mağlup etme**

adakil baş (mit verneintem Verb) nichts || (olumsuz fiille birlikte) hiçbir şey (değil); Ende und Anfang || **son ve başlangıç**

adakil başta überall || **her yerde, her taraf**

adakil köñül Unterwürfigkeit, demütige Gesinnung || **huşu, alçak gönül**

adakil soñında → *adakil soñınta*, *adakil soñında kenindä* letztendlich² || **sonunda**

adakil soñınta am Ende || **sonunda**

adakil soñları Fersen || **topuklar**

adakil täpgü ıgaç ein Holzbrett, um den Fuß darauf zu stellen || **ayak uzatmak için tahta**

adakil ulı Fußsohle || **ayak tabanı**

adakil uulı → *adakil ulı adakil uulındaki* an der Fußsohle || **ayak tabanındaki**

adakil üzlünçü Endpunkt² || **bitiş noktası**

adakil yodgu şivkin Handtuch zum Abtrocknen der Füße || **ayak kurulama havlusu**

adakil yüzi Spann || **ağım**

adakil agarlag → *adakil ağırlığı adakil agarlag* içlig schwanger² || **hamile**

adakil ağırlığı schwanger || **hamile**

adakil adak üzä ügşürü ur- (Sitzhaltung) ein Bein über das andere schlagen || **(oturuş şekli) bir**

bacağı diğerinin üzerine koymak, bacak bacak üstüne atmak

adakilın küç- j-s Füße umklammern || **birinin ayaklarına sıkıcı sarılmak**

adakilın täğşür- die Füße wechseln (im Tanz) || **(dansta) ayakları değiştirmek**

adakilın tur- aufstehen || **kalkmak**

adakilın ur- seine Füße niedersetzen, auftreten || **ayağını basmak**

adakilın yorı- mit den Füßen (auf die Erde) treten || **ayakla (yere) basmak, ayağını yere basmak**

Madde başı isimlerin mikro yapısında sunulan diğer önemli bir kalıp dil birimi isim eşdizimleridir. Tablo 1'de *bitig* isminin mikro yapısında *bitig başı* "kitabın başı", *bitig bunı* "kitabın başlığı", *bitig kodgu katsi* "kitaplık, kitap dolabı", *bitig yangısı* "cevap mektubu" isim eşdizimleri; Tablo 2'de *adakil* isminin mikro yapısında *adag ağırlığı* "ayak hastalığı", *adakil täpgü ıgaç* "ayak uzatma tahtası", *adakil yodgu şivkin* "ayak kurulama havlusu", *adakil ulı* "ayak tabanı", *adakil yüzi* "ağım" isim eşdizimlerinin birer örneğidir. Bununla birlikte isimlerin mikro yapısında isim öbekleri de betimlenmiştir. Tablo 3'te *ämğäk* isminin mikro yapısında *ämğäk başlağı* "acının başlangıcı", *ämğäk terkini* "acı yığını", *ämğäk kertü* "acı hakikati" ve *ämğäk tiltağı* "ızdırıp sebebi" gibi açık isim eşdizimlere benzer birimler de betimlenir. Bunların açık eşdizimler gibi şeffaf olmalarına karşın sözlüksel tanımlarından söz dizimsel öbek ve serbest

birleşmeler oldukları anlaşılmaktadır. Kaldı ki EUES' de kimi söz dizimsel öbek ya da serbest birleşmeler de muhtemel kullanım sıklığı dolayısıyla betimlenmiştir. Tablo 2'de *ämğäk öçmäki* "acının sönmesi", *ämğäk öçmäkiñä barguluk tözün yol* "acının sönmesi için gidilecek asil yol", *ämğäk tözünlär kertüsi* "acı asillerin hakikati", *ämğäkig körmäk üzä tarkarguluk* "acıyı görmeyele yok ettirilme", *ämğäkniñ öçmäki amrılmakı* "acının sönmesi", *ämğäkniñ tugguluk tıtağı* "acının oluşma sebebi (= dört asil gerçeğin ikincisi) vs. ifadeler söz dizimsel öbek niteliğindedir. Dolayısıyla serbest birleşmelerin kullanım sıklığının olması ve EUES' de betimlenmesi, dilin genelleşmiş/kurumsallaşmış ve sözlükselleşmiş birimleri olmasından değil; dini metin türlerinde özellikle de terim olarak sıklıkla kullanılmasından ve Eski Uygurca dinî metinlerin anlaşılmasında ayrı bir önemi olduğundan ileri gelmektedir. Dini terim olarak kullanılan ifadelerin anlamı çoğunlukla parantez içinde verilmiştir. Örneğin Tablo 3'te *ämğäkniñ tugguluk tıtağı* "acının oluşma sebebi" öbeğinin terimsel anlamı (= dört asil gerçeğin ikincisi) şeklinde belirtilmiştir. Birçok öbek niteliğindeki ifadelerin önemi, terim özelliklerinden ileri geldiği söylenebilir. Dolayısıyla bu tür söz dizimsel öbeklerin ve serbest birleşmelerin dinî içerikli Eski Uygurca metinlerinde sık kullanılması, Eski Uygurcanın kalıpsal ve sözlüksel niteliği olan genel yerleşik söz varlığını oluşturduğu anlamına her zaman gelmez.

Tablo 3: Madde Başı İsimlerin Sözlüksel Sunumu (*ämğäk* ~ (*ä*)*mg*(*ä*)*k*)

ämğäk ~ (*ä*)*mg*(*ä*)*k* Leid (Skt. duḥkha; auch Äquivalent von Skt. parikleśa), Leiden, Schmerz, Qual || **acı** (Skt. duḥkha; Skt. parikleśa'nın da eş değeri), **ağrımak, ağrı, ızdırıp, sancı**; Anstrengung, Mühe || **zahmet, sıkıntı, güçlük**; Askese || **dünyadan el çekme, münzevilik**; Gefahr || **tehlike**; Angst, Sorge || **korku, endişe**; Bez. der ersten der vier edlen Wahrheiten (Skt. duḥkhasatya) || **dört asil gerçeğin birincisinin adı** (Skt. duḥkhasatya) (s./bk. Mo. emgeg)

ämğäk ada Leid und Not || **ızdırıp ve sıkıntı**

ämğäk ämgän- leiden || **sıkıntı çekmek, acı çekmek**

ämğäk başlağı Beginn des Leidens || **acının başlangıcı**

ämğäk busuś Leid und Kummer || **sıkıntı ve keder**

ämğäk kertü die Wahrheit, Leid'(Skt. duḥkhasatya) || , **acı'hakikati** (Skt. duḥkha satya)

ämğäk kıyıt Leiden und Not, Leiden und Pein || **acı ve sıkıntı, ızdırıp ve eziyet**

ämğäk kör- Leid erfahren || **dert çekmek**

ämğäk öçmäki Auslöschung des Leidens (Skt. duḥkhanirodha) || **acının sönmesi** (Skt. duḥkhanirodha)

ämğäk öçmäkiñä barguluk tözün yol der edle Pfad, der zur Auslöschung des Leidens zu gehen ist = die vierte der vier edlen Wahrheiten (Skt. mārgasatya) || **acının sönmesi için gidilecek asil yol** = dört asil gerçeğin dördüncüsü (Skt. mārgasatya)

ämğäk örlätilmäk Leid und Gequältwerden || **acı ve eziyet çektirilme**

ämğäk sıkıg Leid² || **acı², ızdırıp²**

ämğäk sıkıś Leid² || **acı², ızdırıp²**

ämğäk täginmäk Empfindung von Leid || **acı duygusu**

ämğäk terkin öçmäk Auslöschung der Leidensmasse (Skt. duḥkhasamudayanirodha) || **acı yığınının sönmesi** (Skt. duḥkhasamudayanirodha)

ämğäk terkini Ansammlung des Leidens, Leidensmasse (Skt. duḥkhasamudaya) || **acı yığını, ızdırıp kümesi** (Skt. duḥkhasamudaya)

ämğäk tıtağı Ursache des Leids (Skt. duḥkhahetu) || **ızdırıp sebebi** (Skt. duḥkhahetu)

ämğäk tolgak Leid² || **ızdırıp², acı²**

*ämğäk tolgak *körgit-* Leid² erleben lassen || **acı² çektirmek**

ämğäk tözlüg Leidhaftigkeit (Skt. duḥkhatā) || **acı ile dolu olma** (Skt. duḥkhatā)

ämğäk tözünlär kertüsi die edle Wahrheit Leiden '(die erste der vier edlen Wahrheiten) || **acı'asillerin hakikati** (dört asil gerçeğin birincisi)

ämğäkdä bośu- (m) aus dem Leid befreien || **sıkıntidan kurtarmak**

ämğäkig körmäk üzä tarkarguluk zu entfernen durch die Wahrnehmung des Leids (Skt. duḥkhadaršanaheya) || **acıyı görmeyle yok ettirilme** (Skt. duḥkhadaršanaheya)
ämğäkin kötürmäk Ertragen des Leidens || **acıya dayanma**
ämğäkin kötürmäk atl(ı)g särinmäk Erdulden namens Ertragen des Leidens (Skt. parapakāramarṣaṅakṣānti) || **acıya dayanma adlı sabretme** (Skt. parapakāramarṣaṅakṣānti)
ämğäkli mänjili Leid und Freud || **acı ve sevinç**
ämğäkniñ öcmäki das Erlöschen des Leidens = die dritte der vier edlen Wahrheiten (Skt. nirodhasatya) || **acının sönmesi = dört asil gerçeğin üçüncüsü** (Skt. nirodhasatya)
ämğäkniñ öcmäki amrılmakı das Erlöschen² des Leidens = die dritte der vier edlen Wahrheiten (Skt. nirodhasatya) || **acının sönmesi² = dört asil gerçeğin üçüncüsü** (Skt. nirodhasatya)
ämğäkniñ öcmäkiñä barguluk säkiz törlüg tözün yol der achtfache edle Pfad, der zur Auslöschung des Leidens zu gehen ist = die vierte der vier edlen Wahrheiten (Skt. mārgasatya) || **acının sönmesi için gidilecek sekiz türlü asil yol = dört asil gerçeğin dördüncüsü** (Skt. mārgasatya)
ämğäkniñ öcmäkiñä barguluk yol der Pfad, der zur Auslöschung des Leidens zu gehen ist = die vierte der vier edlen Wahrheiten (Skt. mārgasatya) || **acının sönmesi için gidilecek yol = dört asil gerçeğin dördüncüsü** (Skt. mārgasatya)
ämğäkniñ tıltığı die Ursache des Leidens = die zweite der vier edlen Wahrheiten (Skt. samudayasatya) || **acının sebebi = dört asil gerçeğin ikincisi** (Skt. samudayasatya)
ämğäkniñ tılguluk tıltığı die Entstehungsursache des Leidens = die zweite der vier edlen Wahrheiten (Skt. samudayasatya) || **acının oluşma sebebi = dört asil gerçeğin ikincisi** (Skt. samudayasatya)
ämğäkniñ uruğı tarığı Saat² des Leids (Metapher) || **ızdırıp tohumu²** (mecaz)
ämğäktä ämgäk durch Leid (verursachtes) Leid (Skt. duḥkhaduḥkhatā) || **acıdan (meydana gelen) acı** (Skt. duḥkhaduḥkhatā)
ämğäktä nom bilgä bilig taplag tugmaz Meinung entsteht nicht, dass das Wissen (über) die Dharmas im Leid ist (Skt. anutpattikadharmakṣānti) || **acıda Dharmalar (üzerine) bilgi düşüncesi oluşmaz** (Skt. anutpattikadharmakṣānti)
ämğäktin üngäli bulguluk die Möglichkeit, dem Leid zu entrinnen = die dritte der vier edlen Wahrheiten || **acıdan kurtulma imkânı = dört asil gerçeğin üçüncüsü**

EUES’de madde başı isimlerin mikro yapısında fiil eşdizimleri, isim eşdizimleri ve serbest birleşme ya da öbekler dışında özellikle iki terimliler, çok terimliler ve tekrarların da betimlenmesi, Eski Uygurca söz varlığının tanıklanması açısından oldukça dikkat çekicidir. Madde başı isimlerin mikro yapısında Tablo 3’te *ämğäk ada* “ızdırıp ve sıkıntı”, *ämğäk busuṣ* “sıkıntı keder”, *ämğäk busuṣ* “sıkıntı ve keder”, *ämğäk kıyııt* “acı ve sıkıntı, ızdırıp ve eziyet”, *ämğäk sıkıg* “acı ve ızdırıp”, *ämğäk sıkıṣ* “acı ve ızdırıp”, *ämğäkli mänjili* “acı ve sevinç” gibi iki terimliler dikkat çekmektedir. Türkolojide iki terimliler, genellikle ikileme ve tekrar öbeği terimiyle karşılanır. Ancak iki terimliler aynı sözcükten oluşmadıkları için temelde tekrarlardan farklıdır. İki terimliler anlamsal bir değişime ve aşınmaya maruz kalmadıkları ve potansiyel söz dizimi özelliklerini korudukları için ikilemelerden ayrışır. İkilemeler, iki terimlilerin aksine söz dizimsel ve anlamsal olarak donuk ve sözlükselleşmiş kalıp dil birimlerini ifade eder. Örneğin Tablo 3’te iki terimli *ämğäk busuṣ* “sıkıntı ve keder” Tablo 4’te *busuṣ ämgäk* “dert ve acı” şeklinde ters söz dizimsel yapıyla tanıklanmıştır. Bu durum, söz konusu kalıp dil biriminin söz dizimsel açıdan esnek ve anlamsal açıdan şeffaf olması genelleşmesine karşın henüz ikilemeler kadar sözlükselleşmediğini göstermektedir. İki terimlilerin diğer bir özelliği ise tekrar çok terimli bir yapıda kullanılmasıdır. Tablo 3’te *ämğäk tolgak* “ızdırıp ve acı” ve *busuṣ kadgu* “sıkıntı ve endişe” iki ayrı iki terimli yapı tekrar Tablo 4’te *busuṣ kadgu ämgäk tolgak* “dert ve acı” şeklinde çok terimli yapıyla tanıklanmıştır. Bazen üç farklı iki terimlinin genişletilmiş çok terimli yapılara da dönüştüğü de

görülmektedir. Tablo 4'te tanıklanan *busuş kadgu ämgäk tolgak sıkıg taşıg* "dert, acı ve üzüntü" çok terimli kalıp dil biriminin üç farklı iki terimliden oluştuğu görülmektedir.

Tablo 4: Madde Başı İsimlerin Sözlüksel Sunumu (**busuş**)

<p>busuş Kummer, Besorgnis, Sorge, Betrübniß keder, dert, üzüntü, endişe, kaygı, üzüntü</p> <p><i>busuş ämgäk</i> Kummer und Leid dert ve acı</p> <p><i>busuş ämgäk *kovit-</i> von Kummer² ergriffen werden keder² tarafından ele geçirilmek</p> <p><i>busuş kadgu</i> Kummer², Sorge² dert², endişe²</p> <p><i>busuş kadgu ämgäk tolgak</i> Kummer² und Leid² dert² ve acı²</p> <p><i>busuş kadgu ämgäk tolgak sıkıg taşıg</i> Kummer², Leid² und Betrübniß² dert², acı² ve üzüntü²</p> <p><i>busuş kadgu örlätilmäk</i> Kummer² und Qual keder² ve eziyet</p> <p><i>busuş kadgu ukıdaçı tog</i> Banner, das Trauer² ausdrückt (Metapher) üzüntü² ifade eden sancak (mecaz)</p> <p><i>busuş kadguka kagurul-</i> von Kummer² verzehrt (wörtl.: geröstet) werden kaygıdan² tükenmek (kelimesi kelimesine: kavrulmak)</p> <p><i>busuş sakınč</i> Sorge², Besorgnis² korku², endişe²</p> <p><i>busuş sakınč ämgäk tolgak</i> Besorgnis² und Leid² endişe² ve acı²</p> <p><i>busuşka ämgäkkä basıt-</i> von Leid² bedrückt werden kederle² ezilmek</p> <p><i>busuşka bat-</i> in Kummer versinken kedere batmak</p> <p><i>busuştin ärtmiř</i> Der den Kummer überwunden hat (Skt. Uttırnaşoka = Buddhaname) kederi aşmış (Skt. Uttırnaşoka = bir Buda'nın adı)</p>

EUES'de kimi zaman sıklığı yüksek çok sözcüklü metaforik ifadelerin de betimlendiği görülür. Örneğin Tablo 4'te *busuşka bat-* "kedere batmak" ve *busuş ämgäk kovit-* "keder tarafından ele geçirilmek" dikkat çekici geleneksel metaforik ifadelerdendir. Ancak tanıklanan metaforik ifadeler, her zaman çok-sözcüklü yerleşik geleneksel metaforlardan oluşmaz. Tablo 3'te "mecaz" olarak etiketlenen *ämgäkniř uruğı taşıgı* "ızdırap tohumu" ifadesi, terim özelliği de olan yaratıcı ya da yeni metaforik bir ifade olduğu söylenebilir.

5.2. Madde Başı Sıfatların Mikro Yapısı: Sıfat Eşdizimleri

EUES'de madde başı sıfatların mikro yapısında çoğunlukla sıfat eşdizimleri tanıklanmıştır. Tablo 5'te *ağır* sıfatının mikro yapısında *agar tsui* "büyük günah", *agır akruş* "derin saygı, büyük huzur", *agır ayađ* "derin hürmet", *agır kalın* "çok boğucu, sıkıcı", *agır kıyın* "ağır ceza, büyük ceza", *agır satıglığ* "çok değerli, çok kıymetli", *agır ulug* "çok pahalı" vs. sıfat eşdizimlerine yer verilir. Sıfatların mikro yapısında sıfatlar söz diziminde zarf olarak kullanıldığından ayrıca zarf eşdizimleri de bulunur. Tablo 5'te *agır* ile kurulan *agır tut-* "çok takdir etmek, itibar etmek, gözü gibi saklamak" ve *agır iglä-* "ağır hasta olmak" birer zarf eşdizimi örneğidir.

Tablo 5: Madde Başı Sıfatların Sözlüksel Sunumu (**agır**)

<p>agır schwer (auch Äquivalent von Skt. guru), gewichtig agır (Skt. guru'nun da eş değeri); würdig, ehrwürdig, verehrt, angesehen ağırbaşlı, saygıdeğer, sayılan, itibarlı, saygın; ehrfürchtig, respektvoll derin saygı ile, huşu içinde; (Preis) hoch, teuer, wertvoll pahalı, fiyatı yüksek olan, değerli; sehr, äußerst çok, pek çok; groß, reichlich, viel büyük, pek çok, çok, bol, çok sayıda; bedeutend, bedeutsam, wichtig önemli, mühim, ehemmiyetli; stark, bedrückend, misslich, beklemmend, schlimm, schwerwiegend, erheblich zor, üzücü, sıkıcı, fena, ciddi; (Schlaf) tief (uyku) agır, derin; Gewicht, Schwere, Schwierigkeit ağırlık, ağır olma, güçlük, zorluk; Verehrung, Ehre saygı, hürmet, haysiyet.</p>
--

agar tsui erinčü schlimme Sünde² || **fena günah²**
agir akruš andächtigt und konzentriert || **derin saygı ile ve konsantre**
agir ayag respektvolle Verehrung || **saygılı hürmet**
agir ayag kıl- große Verehrung bezeigen || **büyük bir saygı göstermek**
agir ayag köñül respektvolle Verehrungs-Gesinnung || **hürmetli saygı zihniyeti**
agir ayag tapıg udug kıl- verehren⁴ || **saygı göstermek⁴**
agir ayagin unter würdiger Verehrung, unter respektvoller Verehrung || **derin hürmetle, derin hürmet içinde**
agir ayagka tägimlig äußerst verehrungswürdig || **çok saygıdeğer, çok muhterem**
agir ayaglıg akın suvlar fließende Gewässer der großen Verehrung (Metapher) || **büyük saygının akan suları** (mecaz)
agir ayamakın mit großer Verehrung || **büyük bir saygı ile**
agir ayančañ sakınč würdige Verehrung || **derin hürmet**
agir ayančanlıg mit würdiger Verehrung || **derin hürmet ile**
agir bol- schwer sein (Kälte) || **(soğuk hava için) ağır olmak**
agir igkä täg- schwer krank werden || **ağır hasta olmak**
agir iglä- schwer krank sein || **ağır hasta olmak**
agir kalın drückend² || **ağır², sıkıntılı², boğucu²**
agir kıyın schwere Strafe || **ağır ceza, şiddetli ceza**
agir kıynka (~ *kınka*) *täg-* schwere Strafe bekommen || **ağır ceza almak**
agir sataglıg → *agir satıgılg, agir satıgılg* wertvoll, teuer, kostbar || **değerli, kıymetli, pahalı**
agir tut- für wichtig halten || mühimsemek, önemsemek; wertschätzen, in Ehren halten || **çok takdir etmek, itibar etmek, gözü gibi saklamak**
agir ulug (Preis) hoch² || **yüksek², pahalı²** (fiyat)
agir ulug ayamak köñül große² Verehrung || **büyük² saygı**
agir ulug köñül groß(mütige)² Gesinnung || **cömertlik²**
agir ulug posat bačag kün der heilige und bedeutende Posadha-Fastentag || **kutsal ve önemli Posadha oruç günü**

Sıfat eşdizimleri, tekrar başka bir sıfat eşdiziminin ya da fiil eşdiziminin bileşenlerinden biri olarak gerçekleşebilir. Bu durumda üçlü eşdizimler elde edilmiş olur. Tablo 5'te ağır ayag "derin hürmet" sıfat eşdizimi, tekrar *agir ayag köñül* "*hürmetli saygı zihniyeti" sıfat eşdiziminin eşdizimleyeni olarak gerçekleşmiştir. Yine aynı sıfat eşdizimi *agir ayag kıl-* "büyük saygı göstermek" fiil eşdizimininde isim görevindedir.

4.3. Madde Başı Zarfların Mikro Yapısı: Zarf Eşdizimleri

EUES'de madde başı zarfların mikro yapısında çoğunlukla zarf eşdizimleri tanınlanır. Zarf eşdizimlerinde zarf unsuru eşdizimsel anlamdadır. Tablo 6'da *tükäl* zarfının mikro yapısında verilen *tükäl ayıt-* "sıkı bir şekilde sormak, iyice sormak", *tükäl biti-* "tamamen kopya etmek, (bir eserin) tamamının suretini çıkarmak", *tükäl bütür-* "tamamen tamamlamak", *tükäl sözle-* "ayrıntılı bir şekilde anlatmak"; Tablo 7'de *ädgüti* zarfının mikro yapısında sunulan *ädgüti adıra bil-* "doğru ayırarak bilmek", *ädgüti ba-* "iyice bağlamak", *ädgüti bıšrun-* "doğru bir biçimde alıştırma yaparak ustalaşmak", *ädgüti sakın-* "iyice düşünüp taşınmak", *ädgüti tapın-* "iyi ağırlamak", *ädgüti tınla-* "doğru dinlemek", *ädgüti tutuz-* "gereğince emretmek" zarf eşdizimlerinin tipik ve yaygın örnekleridir

Tablo 6: Madde Başı Zarfların Sözlüksel Sunumu (**tükäl**)

tükäl ~ tük(ä)l (adv.) vollkommen, vollständig, gänzlich, heil || **mükemmel, eksiksiz, tam, tamamıyla, büsbütün, sağlam**; intensiv || **sıkı bir şekilde, yoğun**; (verneint) kaum || (olumsuz) **hemen hemen ... değil**; Vollständigkeit || **eksiksizlik** (s./bk. Mo. tükel)

tükäl ayt- intensiv befragen || **sıkı bir şekilde sormak, iyice sormak**

tükäl ägsüksüz vollständig² || **eksiksiz², noksansız²**

tükäl bilgä bilig die vollkommene Weisheit || **mükemmel bilgelik**

tükäl bilgä biliglig y(a)ruk yula helle Lampe der Allwissenheit (Metapher) || **her şeyi bilmenin ışıklı lambası** (mecaz)

tükäl bilgä t(ä)ñri burhan der vollkommen weise Gott Buddha || **mükemmel bilgili Tanrı Buda**

tükäl bilgä t(ä)ñri t(ä)ñrisi burhan der vollkommen weise Göttergott Buddha || **mükemmel bilgili Tanrı Tanrısı Buda**

tükäl biti- vollständig kopieren || **tamamen kopya etmek, (bir eserin) tamamının suretini çıkarmak**

tükäl bütür- gänzlich vervollkommen || **tamamen tamamlamak**

tükäl kıl- ausführen, durchführen || **yerine getirmek, yürütmek, gerçekleştirmek**

tükäl sözlä- detailliert berichten || **ayrıntılı bir şekilde anlatmak**

tükäl törlüg alle möglichen, alle insgesamt || **her türlü, hepsi birden**

Zarflar diğer zarf, sıfat ve edatlarla sözcük demetleri oluşturabilir. Tablo 6'da *tükäl ägsüksüz* "eksiksiz, noksansız", *tükäl törlüg* "her türlü, hepsi birden"; Tablo 7'de *ädgüti ötgürü* "iyice" ve *ädgüti tükäti* "tam ve eksiksiz" kalıp dil birimleri, sözcük demetlerine örnek gösterilebilir.

Tablo 7: Madde Başı Zarfların Sözlüksel Sunumu (**ädgüti**)

ädgüti ~ (ä)dgüti (adv.) gut, recht, richtig, recht, gründlich, in rechter Weise, entsprechend || iyi, doğru, uygun, iyice, doğru bir biçimde, gereğince

ädgüti adıra bil- richtig unterscheidend erkennen || **doğru ayırarak bilmek**

(ä)dgüti ba-(r) gut festbinden || **iyice bağlamak**

ädgüti bısrın- sich in rechter Weise üben || **doğru bir biçimde alıştırma yaparak ustalaşmak**

ädgüti ötgürü gründlich² || **iyice²**

(ä)dgüti s(a)kn-(r) gut überlegen || **iyice düşünüp taşınmak**

ädgüti tapın- gut bewirten || **iyi ağırlamak**

ädgüti tıñla- genau zuhören || **doğru dinlemek**

ädgüti tutuz- entsprechend befehlen || **gereğince emretmek**

ädgüti tükäti genau und vollständig || **tam ve eksiksiz**

4.4. Madde Başı Fiillerin Mikro Yapısı: Seri Fiiller

Wilkens (2021) sözlüğünde madde başı fiillerin mikro yapısında zarf eşdizimlerini vermekle birlikte eşdizimlerden daha çok diğer kalıp dil birimlerini, özellikle seri fiilleri sunduğu görülmektedir. *bil-* "bilmek" madde başı fiilinin mikro yapısında fiilin önce anlamı tanımlanır ve ardından *bil-* fiiliyle sıklıkla kullanılan seri fiil biçimleri sunulur. Wilkens (2021) Tablo 8'de *bil-* fiilinin *bil- adırtla-* "bilmek ve ayırmak", *bil- kör-* "tanımak ve görmek, anlamak ve görmek", *bil- tuy-* "iyi bilmek" gibi iki birimli seri fiilleri betimler. Seri fiiller genellikle Türkçede iki birimli düşünölmüştür. Ancak Eski Uyğurca'da seri fiiller üç, dört, beş sözcüklü de

kurulabilmektedir²³. Buna Tablo 8’de *bil- uk- ötgür-* “bilmek ve tamamıyla anlamak, kavramak ve tamamıyla anlamak” seri fiili örnek verilebilir. Eski Uygurca’da seri fiiller işlevsel ve dil bilgisel yapı olarak oldukça yaygındır. Bunun nedeni çeviride eşdeğerlik sağlamak olmalıdır. Dillerde sözcükler sözlük anlamı açısından birbirinin tam eşdeğeri olmadığından çeviride sözlüksel eşdeğerliği sağlamak adına seri fiil biçimlerine başvurulmuştur. Eski Uygurca metinlerinin çeviri olduğu dikkate alındığında Eski Uygurcada seri fiil dizilerinin yaygın kullanımı doğal bir sonuçtur.

Tablo 8: Madde Başı Fiillerin Sözlüksel Sunumu (**bil-**)

bil- wissen, erkennen (auch Äquivalent von Skt. *prajñā-* und *pratijñā-*), begreifen, beherrschen || **bilmek, anlamak** (Skt. *prajñā-* ve *pratijñā-*’nın da eş değeri), **kavramak, iyi bilmek**; anerkennen || **kabul etmek**; erfahren, verstehen, bemerken, in Erfahrung bringen || **öğrenmek, anlamak, farkına varmak, tecrübe etmek**; beherrschen || **vâkıf olmak, hâkim olmak**; (Dankbarkeit) zeigen || (minnettarlığı) **göstermek**; (etw., z. B. Verantwortung) über- nehmen, (bei Steuern, Abgaben) verantwortlich sein || (bir şey örneğin sorumluluk) **almak**, (vergi ve borç için) **sorumlu olmak**; sich kümmern (um) || (bir şeyle) **ilgilenmek**

bil- adirtla- erkennen und unterscheiden || **bilmek ve ayırmak**

bil- kör- kennen und sehen, erkennen und sehen || **tanımak ve görmek, anlamak ve görmek**

bil- ötgür- wissen und durchdringen || **bilmek ve tamamıyla anlamak**

bil- tuy- verstehen² || **anlamak²**

bil- uk- erkennen², verstehen², wissen² || kavramak², anlamak², bilmek²; beherr- schen² || **iyi bilmek²**

bil- uk- ötgür- erkennen² und durchdringen, verstehen² und durchdringen || **bilmek² ve tamamıyla anlamak, kavramak² ve tamamıyla anlamak**

bilip bilmädin öcmäk(lär) wissentliches und unwissentliches Erlöschen (Skt. *pratisamkhyā-* und *aprisamkhyānirodha*) || **kasti ve bilmeyerek sönme** (Skt. *pratisamkhyā-* ve *aprisamkhyānirodha*)

bilip bilmätin wissentlich oder unwissentlich || **bilerek ya da bilmeyerek**

bilip öcmäk wissentliches Erlöschen (Skt. *pratisamkhyānirodha*) || **kasti sönme** (Skt. *pratisamkhyānirodha*)

bil- fiilinin mikro yapısında seri fiillerin dışında zarf eşdizimleri ve sözcük demetleri de sunulmaktadır. Tablo 2’de *bilip bilmädin öcmäk(lär)* “kasti ve bilmeyerek sönme” zarf eşdizimi ile *bilip bilmätin* “bilerek ya da bilmeyerek” sözcük demeti buna örnek gösterilebilir.

Seri fiiller kimi zaman seri fiil yapılarına dönüşerek dil bilgiselleşir ve belirli dil bilgisel kategorileri işaretlemek için kullanılabilir. Tablo 9’da sunulan *ber- ber-* seri fiil yapısının süreklilik görünüş kategorisini işaretlemek için kullanılan dil bilgisel bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 9: Madde Başı Fiillerin Sözlüksel Sunumu (**ber-**)

ber- geben, aufgeben, übergeben, gewähren, aushändigen, verleihen, spenden, erteilen, zurückgeben || **vermek, feda etmek, bahşetmek, (bir şeyi) eline vermek, ödünç vermek, başışlamak, geri vermek**; entrichten, zahlen || **tediye etmek, ödemek**; opfern || **kurban etmek**; (eine Mönchsmahlzeit) ausrichten || (rahiplerin öğününü) **düzenlemek**; zur Verfügung stellen || **emrine vermek**; (Freude) wecken || **(sevinç) vermek**; (Hilfsverb) etw. ohne Umstände tun || **(yardımcı fiil) bir şeyi zahmetsiz yapmak**

²³ Eski Uygurca seri fiil ve seri fiil yapıları tarafımızca çalışılmakta ve bilimsel bir yayın için hazırlanmaktadır.

ber- ber- wiederholt geben, ununterbrochen geben || **sürekli vermek, aralıksız vermek**
ber- idala- aufgeben², hergeben², opfern² || **feda etmek², kurban etmek²**
ber- uzat- geben², gewähren² || **vermek²**

4.5. Madde Başı Zamirlerin Mikro Yapısı: Sözcük Demetleri ve Söylem Sürdürücüler

Zamirlerin farklı sözcük biçimlerinin başka sözcük biçimleriyle sıklıkla birlikte kullanımından sözcük demetleri²⁴ ve söylem sürdürücüler gibi farklı kalıp dil birimleri oluşmaktadır. EUES’de sözlükselleşmiş, dil bilgiselleşmiş ya da pragmatikleşmiş zamir şekillerinin madde başı yapıldığı yerde Eski Uygurca sözcük demetleri ve çeşitli pragmatik birimler madde içi birer sözlüksel birim olarak sunulmuştur. Tablo 10’da madde başı yapılan *anıñ* zamirinin mikro yapısında *anıñ ara* “hemen, derhal, bu arada” *anıñ ara yänä* “ve yakında tekrar”, *anıñ arasınta* “o arada, o sırada, bu esnada”, *anıñ içintä* “bunun içinde”, *anıñ täg* “bunun gibi”, *anıñ üçün* “bunun için” gibi sözcük demetleri tanıklanır.

Tablo 10: Madde Başı Zamir Şekillerinin Sözlüksel Sunumu (**anıñ**)

anıñ (→ 1 ol; Gen.) sein, ihr, dessen, deren || onun; Genitiv || ilgi hâli
anıñ ara sogleich, inzwischen || hemen, derhâl, anında, bu arada
anıñ ara yänä und bald wieder || **ve yakında tekrar**
anıñ arasınta in der Zwischenzeit, währenddessen (Calque nach TochA tañ-ywärcam) || o arada, o sırada, bu esnada (TochA’da tañ-ywärcam’ın öyküntüsü)
anıñ içintä darin || bunun içinde
anıñ täg solch ein, derartig || bunun gibi
anıñ üçün deshalb || bunun için
anıñ ... vib(a)kdi der Kasus ,dessen‘ (scil. Genitiv) ||, onun‘hâli (yani, ilgi hâli)

Eski Uygurcada *anta* zamir şekliyle çok daha fazla pragmatik birimlerin oluştuğu görülür. Tablo 11’de *anta* sözcüğünün mikro yapısında *anta anta* “orada burada”, *anta inaru* “o zamandan bu yana”, *anta ok* “hemen, derhâl” gibi sözcük demetleri yanı sıra *anta ken* “bundan (ondan) sonra, bunun üzerine”, *anta ken yenä* “üzerine tekrar”, *antada kesrä* “ondan sonra, o zamandan sonra”, *antada takı* “üstelik, bundan başka”, *anta ulatı* “ve buna benzer şeyler”, *antada basa* “bunun üzerine” gibi birçok söylem sürdürücü kayıtlanmıştır.

Tablo 11: Madde Başı Zamir Şekillerinin Sözlüksel Sunumu (**anta**)

anta (→ 1 ol; Lok.) dann, darauf, daraufhin || **sonra, o ondan sonra**; dort, an jenem Ort (auch Äquivalent von Skt. tatra) || **orada, o yerde** (Skt. tatra’nın da eş değeri); (in) jenem || **onun (içinde)**; dorthin || oraya; Lokativ || **bulunma durumu**
anda basa → *anta basa*, *anda basa yana ok* darauf wiederum || **üzerine tekrar, yeniden**
andata bärü seit ..., seitdem, seit jener Zeit || ... **-dan bu yana, o zamandan beri**
anta adın außer jenem || **ondan başka**
anta anta mal hier, mal dort || **orada burada**
anta basa dann wieder, ferner, schließlich, danach (auch Äquivalent von Skt. tatas), nach jener Zeit || **sonra tekrar, bundan sonra da, ileride de, ondan sonra** (Skt. tatas’ın da eş değeri), o

²⁴ Sözcük demetleriyle sözlükselleşmiş çok sözcüklü pragmatik birimler kastedilir. Türkçe sözcük demetleri ve söylem sürdürücü işlevleriyle ilgili bk. Doğan, vd. 2023.

zamandan sonra,
anta basa temin erst dann, sogleich danach || daha sonra, derhâl, hemen sonra
anta inaru von da an || o zamandan bu yana
anta ken danach, daraufhin || bundan (ondan) sonra, bunun üzerine
anta ken yenä darauf wieder || üzerine tekrar
anta munta hier und dort, überall || orada burada, her yerde; hin und her, in alle Richtungen ||
oraya buraya, her tarafa
anta munta inaru bärü hin und her² || oraya buraya²
anta ok sofort, alsbald || hemen, derhâl
anta ötrü daraufhin, dann || bunun üzerine, bundan (ondan) sonra
anta ötürük(i)yä gleich danach || **akabinde, bunu müteakip**
anta soñ danach || **bundan sonra**
anta temin sofort² || **hemen²**
anta ulatı und dergleichen mehr || **ve buna benzer şeyler**
antada (doppelter Lok.) dann || sonra; von dort || **oradan**
antada adan takı noch weiter, und dann noch, zusätzlich noch || **ek olarak**
antada basa daraufhin || **bunun üzerine**
antada basa temin erst danach || **daha sonra, derhâl, hemen sonra**
antada ken nach diesem, danach || **ondan sonra, bundan sonra**; nach jener Zeit, seit jener Zeit ||
ondan sonra, o zamandan beri
antada kesrä nach diesem, nach dieser Zeit || **ondan sonra, o zamandan sonra**
antada öyi abgesehen davon, abgesehen von jenem || **bundan başka, ondan başka**
antada takı überdies || **üstelik, bundan başka**
antada ulatı und dergleichen mehr || **ve buna benzer şeyler**
antadata bärü seitdem, (seit) jener Zeit || **o zamandan beri**

4.6. Maddebaşı Edatların Mikro Yapısı: isim eşdizimleri, zarf eşdizimleri, fiil eşdizimleri

Edatlar EUES’de işlev sözcüğü olarak değil bir içerik sözcüğü olarak zarf, sıfat ve isim göreviyle sunulmuş ve isim, sıfat ve zarf olarak kullanıldığı eşdizimler verilmiştir. Örneğin Tablo 12’de *kudı* sözcüğünün *kudı bar-* “batmak”, *kudı salın-* “salınmak”, *kudı saçlıg* “sarkan saçlı”, *kudı oron* “alçak yer” eşdizimlerinde isim eşdizimleri, zarf eşdizimleri, sıfat eşdizimlerinin bileşeni olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu dönemde *kudı*, *utru* gibi sözcüklerin edat görevleri dilbilgiselleşmenin ilk safhasında bağlam genişlemesiyle kazandığı dilbilgisel işlevleridir. Buna karşın *kudı*, *utru* gibi sözcükler edat işleviyle EUES’de maddebaşı olarak sunulmamıştır. Edat işlevleri ve kullanımları çoğunlukla maddebaşı isim ve zamirlerin mikro yapısında sunulmuştur. Tablo 11’de edatların *antada öñi* “bundan başka, ondan başka”, *antadata bärü* “o zamandan beri” antada basa “bunun üzerine”, *anta soñ* “bundan sonra”, *anta ötrü* “bunun üzerine, bundan sonra” sözcük demetlerin ve sözlem sürdürücülerinin bir bileşeni olarak zamirlerin mikro yapısında sunulduğu görülmektedir.

Tablo 12: Maddebaşı Edatların Sözlüksel Sunumu (**kudı**)

kudı hinunter, hinab || **aşağıya**; unten || aşağı; erniedrigt || **alçaltmış**; niedrig || **alçak**; zu niedrig || **çok alçak**; nördlich || kuzey; herabhängend || **sarkan, sarkık**; sehr || çok; Niedriges, Unten || **aşağı, alçak** (şey)

kudı asıra kişi niedrige² Person || **alçak² kişi**
kudı asıra oron niedriger² Platz || **alçak² yer**
kudı äñit- sich tief verbeugen || **eğilerek selam vermek**
kudı bar- untergehen || **batmak**
kudı bol- unterlegen sein || **kuvvetçe aşağı olmak**

kudı *çök*- hinabsinken, absinken || **düşmek, azalmak, inmek**
kudı en- absteigen, hinabsteigen, (Sonne) untergehen, sinken || **inmek, aşağıya inmek, düşmek, (güneş) batmak**
kudı id- ablegen, auf den Boden legen || **çıkartıp bir yere bırakmak, yere bırakmak;** (mit Reflexivpronomen) sich hinabstürzen || **(dönüşlük zamiri ile birlikte) çökmek**
kudı irklä- absteigen, hinabsteigen || **inmek, aşağıya inmek**
kudı kıl- erniedrigen, in den Schatten stellen || **alçaltmak, gölgede bırakmak**
kudı oron niedriger Platz || **alçak yer**
kudı saçlıg mit herabhängenden Haaren || **sarkan saçlı**
kudı salın- herabhängen || **sarkmak**
kudı tutmak Zu-niedrig-Halten || **çok alçak davranma**
kudı tüş- absteigen || **inmek, düşmek**
kudı yınak Norden || **kuzey**

4.6. Maddebaşı Pragmatik Birimlerin Mikro Yapısı: Söylem Sürdürücüler

Eski Uygurcada dizimsel potansiyelini yitirerek sözlükselleşmiş ve pragmatikleşmiş *antag* (<a-nı+teg) ve *muntag* (<mu-nı+teg) gibi artık tek birimli söylem sürdürücüler tekrar başka işlev sözcükleriyle çok sözcüklü pragmatik birimlere dönüşürler. EUES’de çoğunlukla tek birimli sözlem sürdürücülerin mikro yapısında sözcük demeti ve söylem sürdürücüler olarak sunulmuştur. Tablo 13’te maddebaşı *antag* ile oluşmuş *antag ok/ ma* “tam öyle böyle”, *antag ymä* “veyahut, ya da” gibi çok sözcüklü sözcük demeti ve söylem sürdürücülerin yanı sıra *antag ymä ... antag ymä* “ya ... ya da, ne ... ne de” gibi sözcük çerçeveleri de sunulmuştur

Tablo 13: Maddebaşı Pragmatik Birimlerin Sözlüksel Sunumu (*antag*)

antag ~ (a)nt(a)g so, in dieser Weise, derartig, folgendermaßen || **böyle, bunun gibi, bu şekilde, aşağıdaki gibi, şöyle ki**
antag antag dieses und jenes || **bu ve şu, bu ve o;** in der Tat, in der Tat! || **gerçekten, gerçekten!**
antag atl(i)g upase ein Laienanhänger mit dem oder dem Namen || **o veya bu adlı rahip olmayan Budist**
antag bir uguri bar manchmal || **bazen**
antag ma genau so || **tam öyle, tam böyle**
antag ok genau so || **tam öyle, tam böyle**
antag osuglug derartig || **öyle, böyle**
antag törlüg derartig || **öyle, böyle**
antag yanlıg derartig || **öyle, böyle**
antag ymä oder auch || **veyahut da, ya da**
antag ymä ... antag ymä (auch mehrfach wiederholt) entweder ... oder, sowohl ... als auch || **(sık sık tekrarda da) ya ... ya da, ne ... ne de**
antag ymä birärdä zuweilen² || **ara sıra², zaman zaman²**

Sonuç

Eski Uygurca metinlerin söz varlığının yoğun dinî terimlerden kaynaklanan karmaşık durumu Wilkens’i dinî terimlerin de bulunduğu, Eski Uygurca eşdizimleri ve kalıp dil birimleri kaydetmeye itmiş ve ortaya Eski Uygurcanın eşdizim ve kalıp dil birimleri sözlüğünü ortaya çıkarmıştır. EUES’de Eski Uygurca incelemelerinde ve metin çözümleme araştırmalarında ihtiyaç duyulan dinî terimlerin yanında Eski Uygurca eşdizimler pedagojik amaçlara yönelik titizlikle kaydedilmiştir. EUES’de

eşdizimlerin dışında deyimler, çok sözcüklü geleneksel metaforik ve metonomik ifadeler, sözcük demetleri, söylem sürdürücüler, dil bilgisel yapılar, yeni öğeler, ikilemeler, tekrarlar, ikiterimliler, çokterimliler, birleşik sözcükler vs. çeşitli kalıp dil birimleri maddebaşı sözcüklerin mikro yapısında sunulmuştur. Bu yönüyle EUES Eski Uygurcanın eşdizim söz varlığı için bir hazine değerindedir. Wilkens (2021) çalışmasının Klaus Röhrborn'un devasa eseri Uygurca Sözlüğü'nden "Uigurischen Wörterbuch" bir eşdizimler ve kalıp dil birimleri kitabı olmasıyla ayrıldığına farkındadır. Bu eserin Eski Uygurca araştırmalarında ve metin çözümlemelerinde Uygurca Sözlük "Uigurischen Wörterbuch" gibi genel sözlük türlerinden ayrı, eşdizim ve kalıp dil birimleri sözlüğü olarak özel ve ayrı bir vardır.

Tarihî ve modern Türk lehçelerinin eşdizimsel söz varlığının belirlenmesi, ikinci dil öğretimi gibi belirli amaçlara dönük eşdizim sözlüklerinin oluşturulması, lehçeler arası metin aktarımına yönelik tarihî ve modern Türk lehçelerinin karşılaştırmalı eşdizim sözlüklerinin derleme dayalı olarak amaca uygun kuram, metot ve anlayışla hazırlanması gibi büyük işler Türk dili araştırmacılarını beklemektedir. Ancak Türkolojide eşdizim araştırmalarının kuramsal ve metodolojik olarak sağlam temellere oturması ve ilerlemesi gerekmektedir. Eşdizimlerin önemi ve işlevi dikkate alındığında sadece tek bir metne dayanan metin bağımlı eşdizim araştırmaları ve bir eşdizim sözlüğü niteliğindeki EUWS'den Eski Uygurca eşdizimleri belirlemeye yönelik akademik çalışmalar eşdizimlilikten beklenen faydayı karşılamakta maalesef yetersiz kalacaktır.

Kaynakça

- Ağca, M.(2020).*Deyimsel Sözcük Birlikteliklerinin Sınıflandırılması Ve Bir Eşdizimlilik Kategorisi: Deyimsel Eşdizimlilik**.Gazi Türkiyat.
- Aijmer, K. (1997). I think – an English modal particle. In: Swan, T. and O. J. Westvik (eds.) *Modality in Germanic Languages: Historical and Comparative Perspective*, 1-47. Berlin: Mouton de Gruyter
- Aijmer, K. (2013). *Understanding pragmatic markers: A variational pragmatic approach*. Edinburgh University Press.
- Akyol, H. (2020). *Altun Yaruk'un Eşdizim Sözlüğü*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara.
- Anttila, R. (1989). *An introduction to historical and comparative linguistics*. New York: Macmillan.
- Arslan, R.B. (2023). *Dede Korkut Hikâyelerinde Zarf+Fiil Eşdizimi*. Gaziantep Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Bauer, L. (1983). *English Word Formation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauer, L. (2001). *Morphological Productivity*. Cambridge: Cambridge University Press
- Beijinger, K. (2015). The lexicalization-grammaticalisation-pragmaticalization interface. *New Directions in Grammaticalisation Research*, 67-92.
- Brinton, L. I J. and Traugott, E. C. (2005). *Lexicalization and Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brinton, Laurel J. (1996) *Pragmatic Markers in English: Grammaticalization and Discourse Functions*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Brinton, Laurel J. (2002). From matrix clause to pragmatic marker: The history of look-forms. *Journal of Historical Pragmatics*, 2, 177-99.

- Canikli Aşçı, Ç. (2023). *Eski Uygur Türkçesinde Eşdizim (Prens Kalyanamkara Ve Papamkara Hikayesi, Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı, Türkische Turfan Texte, Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi Metinleri Örneğinde)*. Sinop Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sinop.
- Conzett, J., Hargreaves, P. H., Hill, J., Lewis, M., & Woolard, G. C. (2000). *Teaching collocation: Further developments in the lexical approach* (pp. 163-199). M. Lewis (Ed.). Boston: Thomson Heinle.
- Crystal, D. (1997). *The Cambridge Encyclopedia of Language*, London: Cambridge University Press.
- Cuci, H. (2020). *Maytrisimit Eşdizim Sözlüğü*. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.
- Çalışkan, N. (2014). *Yüksek Sıklıktaki Adlar: Zaman Sözcükbiçimi Üzerine Derlem Temelli Bir İnceleme (Eşdizimlilikler, Biçimbirim Dizileri, Dilbilgisel Örüntüler Semantik Prozodi)*, Ankara: Pegem Akademi.
- Çolak, E. (2022). *Rso-49 Kur'an Tercümesi [1b-153a] (Giriş- Yazı Çevrimli Metin- Dizin Ve Eşdizimlilik Sözlüğü)*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun.
- Degand, L., & Evers-Vermeul, J. (2015). Grammaticalization or pragmaticalization of discourse markers?: More than a terminological issue. *Journal of historical pragmatics*, 16(1), 59-85.
- Dér, C. (2010). On the status of discourse markers. *Acta Linguistica Hungarica*, 57(1), 3-28.
- Detges, U., & Waltereit, R. (2016). 21 Grammaticalization and pragmaticalization. In S. Fischer & C. Gabriel (Ed.), *Manual of Grammatical Interfaces in Romance* (pp. 635-677.). Berlin, Boston: De Gruyter.
- Diewald, G. (2011a). Grammaticalization and pragmaticalization. In: Narrog, Heiko and Bernd Heine (eds.), *The Oxford Handbook of Grammaticalization*, Oxford: Oxford University Press.
- Diewald, G. (2011b). *Pragmaticalization (defined) as grammaticalization of discourse functions*. Linguistics.
- Doğan, N. (2015). Türkçe Sözlük'te Fiİsel Eş Dizimlilik. *Gazi Türkiyat*, S 17, s. 67-84.
- Doğan, N.(2016a). Türkçe Sözlük'te Sıfatların Eşdizimlilik Bilgisi. *XI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı*, Ankara: Bilkent Üniversitesi Yayınları, s. 801-809.
- Doğan, N. (2016b). Türkçe Öğrenci Sözlüklerinde Eş Dizimlilik Bilgisi. *International Journal of Language Academy*, 4/1, s. 267-282.
- Doğan, N. (2022). Dîvânu Lugâti't-Türk ve Eşdizimlilik: Türkçenin İlk Eşdizim Sözlüğü. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (9), 689-713.
- Doğan, N. (2023). Türkçede Eş Dizimlilik Türkiye Türkçesinde Fiil Eş Dizimleri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğan, N. vd. (2023). Türkçede Sözcük Demetleri: Kuram ve Uygulama. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (13), 919-956.
- Dostie, Gaétane, 2009. Discourse markers and regional variation in French. A lexico-semantic approach. In: Beeching, K., Armstrong, N., Gadet, F. (Eds.), *Sociolinguistic Variation in Contemporary French* (pp. 201-214). Amsterdam: John Benjamins.
- Emlik, N. (2021). *Kutadgu Bilig'deki Fiİllerin Eşdizim Sözlüğü*. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.

- Ergin, M. (1997). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayıncılık
- Erman, B., & Kotsinas, U. B. (1993). Pragmaticalization: the case of ba'and you know. *Studier i modern språkvetenskap*, 10, 76-93.
- Evert, S. (2005). *The statistics of word cooccurrences: Word Pairs and Collocations*, PhD thesis, University of Stuttgart
- Fillmore, C. J. (1966). Deictic categories in the semantics of 'come'. *Foundations of language*, 219-227.
- Firth, J. R. (1957), Modes of Meaning. *Papers in Linguistics 1934- 1951*, Oxford: Oxford University Press, s. 190-228.
- Fischer, S. & Gabriel, C. (2016). Grammatical interfaces in Romance languages: An introduction. Fischer, Susann; Gabriel, Christoph (ed.): *Manual of Grammatical Interfaces in Romance*. Boston: De Gruyter, 1-20.
- Frank-Job, B. (2006). A Dynamic-Interactional Approach to Discourse Markers. In Kerstin Fischer (ed.), *Approaches to Discourse Particles*, 395-413. Amsterdam: Elsevier.
- Fraser, B. (1999). What are Discourse Markers?. *Journal of Pragmatics*, 31 (7): 931-52.
- Girgin, M. (2022). *Süheyl Ü Nev-Bahâr'daki Füllerin Eşdizim Sözlüğü*. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Halliay, M. A. K. and R. Hasan (1976), *Cohesion in English*. London: Longman UK Group Limited
- Halliday, M. A. K. (1966). Lexis as a Linguistic Level. *Memory of F. R. Firth*, C. E. Bazell vd. (ed.), London: Longman, s. 148-162.
- Halliday, M. A. K. (2004). Lexicology. *Lexicology and corpus linguistics*, M. A. K. Halliday vd. (ed.), London and New York: Continuum, s. 1-22.
- Hanks, P. (2006). Lexicography: Overview. *Encyclopedia of Language&Linguistics*, Oxford: Elsevier, s. 113-128.
- Hausmann, F. (2004). Was Sind Eigentlich Kollokationen? *Wortverbindungen - mehr oder weniger fest*, K. Steyer (ed.), Berlin, Boston: De Gruyter, s. 309-334.
- Hausmann, F. J. (1989). Kollokationen im deutschen Wörterbuch. Ein Beitrag zur Theorie des lexikographischen Beispiels. *Akten des Essener Kolloquiums zur Grammatik im Wörterbuch*, Heinrich Bergenholtz and Joachim Mugdan (ed.), Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Herbst, T. (1996). What are collocations: Sandy beaches or false teeth?, 77/4, s. 379-393.
- Hill, J. (2000), "Revising priorities: From Grammatical Failure to Collocational Success", *Teaching collocation: Further Developments in the Lexical Approach*, Michael Lewis (ed.), Hove: Language Teaching Publications, s. 47-69.
- Hoey, M. P. (2005). *Lexical Priming. A new theory of words and language*. London: Routledge
- Hopper, P. J. and Traugott, E. C. (2003). *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Howarth, P. A. (1996). *Phraseology in English Academic Writing*. Tübingen: De Gruyter.
- Howarth, P. A. (1998). The Phraseology of Learners' Academic Writing. *Phraseology: theory, analysis, and applications*, A. P. Cowie (Ed.), Oxford: Clarendon Press, s. 188-207.
- Jones, S.- J. McH. Sinclair. (1974). English lexical collocations: a study in computational linguistics. *Cahiers de Lexicologie*, 24 (1), 15-61.
- Karahasan, Y. (2022). *Daşakarmapathâvâdânamâlâ'da Eşdizimlilik*. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu.

- Kırmızı, Y. (2018). *Garibnâme'de İnsan Vücutuyla İlgili Adların Eşdizimlilikleri Ve Kavramlaştırma -Yüz, Beñiz, Rûy, Surat Örneği-*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kong, L., & Qin, H. (2017). The development of manner of speaking markers in English and Chinese: Pragmaticalization, grammaticalization and lexicalization. *Journal of Pragmatics*, 107, 16-30.
- Kopaczyk, J. (2013). *The Legal Language of Scottish Burghs*. New York: Oxford University Press.
- Lehmann, C. (2015). *Thoughts on Grammaticalization*. 3rd edition. Berlin: Language Science Press.
- Lehr, A. (1996). *Kollokationen und maschinenlesbare Korpora: Ein operationales Analysemodell zum Aufbau lexikalischer Netze*. Tübingen: Niemeyer.
- Lipka, L. (1992). *An outline of English lexicology: Lexical structure, word semantics, and word-formation*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge university press.
- Metin, S. K., & Karaoğlan, B. (2016). Türkiye Türkçesinde eşdizimlerin istatistiksel yöntemlerle belirlenmesi. *Bilig*, (78), 253-286.
- Narrog, H., & Heine, B. (2022). *Grammaticalization*. Oxford, England: Oxford University Press.
- Nattinger, J. R., & DeCarrico, J. S. (1992). *Lexical phrases and language teaching*. Oxford University Press.
- Nesselhauf, N. (2004). What Are Collocations? *Phraseological Units: Basic Concepts and Their Application*, D. J. Allerton, N. Nesselhauf and P. Skandera (ed.), Basel: Schwabe Verlag, s. 1-21.
- Norde, M. (2009). *Defining degrammaticalization*. Oxford: Oxford University Press.
- Oflazer, K., Çetinoğlu, Ö. and Say, B. (2004). Integrating Morphology with Multi-word Expression Processing in Turkish. In *Proceedings of the Workshop on Multiword Expressions: Integrating Processing*, pages 64-71, Barcelona, Spain. Association for Computational Linguistics.
- Özçelik, S. (2016a). *Dede Korkut-Dresten Nüshası- Metin, Dizin*. Ankara: TDK.
- Özçelik, S. (2016b). *Dede Korkut-Dresten Nüshası- Giriş, Notlar*. Ankara: TDK.
- Özkan, B. (2011). *Türkiye Türkçesinde Belirteçlerin Fiillerle Birliktelik Kullanımları ve Eş dizimlilikleri-Derlem Tabanlı Bir Uygulama-*. Adana: TDK
- Özkan, B. (2020). *Türkiye Türkçesinde Ön Adlarla Adların Birliktelik Kullanımı ve Eş Dizimi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özkan, B. (2022). *Türkiye Türkçesinde Adlarla Ön Adların Birliktelik Kullanımı Ve Eş Dizimi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Perkins, D. (1999). The many faces of constructivism. *Educational leadership*, 57(3), 6-11.
- Plag, I. (2003). *Word-Formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Polat, C. (2023). *Dede Korkut Kitabı'nın Eşdizim Sözlüğü*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Say, G. (2021). *Nehcü'l- Ferâdîs'te Eşdizimlilik*. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.
- Sel, P. (2020). *Runik Harfli Metinlerde Eşdizimlilik*. İstanbul: Kriter Yayınları
- Sinclair, John (1991), *Corpus, Concordance, Collocation*, Oxford: Oxford University Press.
- Svensén, B. (2009). *A Handbook of Lexicography: The Theory and Practice of Dictionary-Making*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Şahin, D. (2023). *Yūsuf Ve Zelīhā'nın Karşılaştırmalı Eşdizim İncelemesi*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Türkeş Sucu, N. (2023). *Eski Uygur Türkçesi Örneğinde Eşdizim (Altun Yaruk, Maytrisimit, Huastuanift, Kuanşi İm Pular)*. Sinop Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sinop.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag.
- Wray, A. (2002). *Formulaic language and the lexicon*, Cambridge: CUP.
- Zgusta, L. (1971). *Manual of Lexicography*, Prague: Academia.